

Петер Бальцер

Спогади про бурхливі часи, 1917–1921*

Події громадянської війни становлять заплутаний, але водночас епохальний відрізок шляху, на якому відбувався перехід від царської імперії, яка розпалась, до радянської влади, яка тільки-но встановлювалась. У той час, коли обидві столиці, Петроград та Москва, після Жовтневої революції дуже швидко опинились під контролем повстанців, провінція — а особливо Україна — страждала від багаторічних кривавих коливань на фронтах. Крім боїв «червоних» (більшовиків) проти роз'єднаних таборів антибільшовистських «білих» та їхніх добровольчих армій співвідношення сил ускладнювались додатково через іноземні інтервенції.

Фахівець із банківської справи Петер Бальцер (1868–1950), який походить з міс- та Кур [Chur], емігрував у 1889 р. до царської імперії, мешкав у Сибіру, у містах Вільна (Вільнюс), Санкт-Петербург, Москва та врешті-решт опинився під час громадянської війни у східноукраїнському місті Харків, у керівному складі місцевої філії Російсько-Азіатського банку. У описах конкретних епізодів поступового закладення більшовицької влади на периферії імперії полягає перша принада, завдяки якій записки Бальцера варто прочитати. При цьому особливий інтерес становлять міркування щодо становища та розвитку банків, заходів для їх націоналізації та повторної реприватизації. Після 70 років панування радянської влади дуже своєрідними здаються факти про те, як в ті часи службовці, сподіваючись на поразку

---

* Вперше ця публікація вийшла німецькою мовою: *Balzer, Peter. Erinnerungen aus bewegter Zeit, 1917–1921//Die besten Jahre unseres Lebens. Russlandschweizerinnen und Russlandschweizer in Selbstzeugnissen, 1821–1999/P. Collmer (Hg.). Zürich: CHRONOS Verlag, 2001, в рамках серії «Матеріали з історії швейцарців в Росії». За редакцією Карстена Гюрке [Carsten Goehrke]. Том 8. Щиро дякуємо укладачеві цього збірника П. Колльмеру та видавництву «Хронос» за дозвіл на переклад і публікацію цих спогадів. Публікація максимально наближена до оригінального видання, складається з передмови та історичного коментаря П. Колльмера (поданий шрифтом Newton) та власне спогадів П. Бальцера (подані шрифтом Curier, наводяться зі скороченнями, як і в оригінальній публікації). Підготовка українського перекладу до друку І. Є. Склокіної. Примітки в кінці тексту П. Колльмера. Дякуємо також Олені Вікторівні Бутенко, доценту Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, за переклад тексту з німецької мови.*

червоних незабаром, приховували друкарські машини та замурували офіційні папери та документи.

Зважаючи на історію швейцарців у Росії, часті коментарі Петера Бальцера, з чіткими оцінюваннями, без замовчувань, щодо організації та солідарності харківської колонії швейцарців виявляються дуже наочними, повчальними та цікавими. Ми дізнаємося про консульські намагання вести захист, привілеї, яких ставало все менше, про швейцарців, які змогли завдяки своїй діяльності здобути пошану місцевого населення, та про таких, які дуже швидко втекли на Батьківщину через загальне невизнання. Як і Дерендінгер, Бальцер дуже наочно зображує знов і знов стратегії успіху іноземця у революційних буднях.

Після тривалої та виснажливої подорожі урешті-решт родина Бальцерів прибула наприкінці листопада 1921 р. до Швейцарії. До свого пізнього виходу на пенсію у 1940 р. Петер Бальцер працював у Кантональному банку Граубюнден¹.

Весна 1917 року. Петера Бальцера, досвідченого співробітника Російсько-Азіатського банку в Петрограді, щойно призначено заступником філії у місті Харкові.

Коли я прибув до Харкова невдовзі після російського Великодня, дуже скоро я мав визнати, що знайти квартиру було майже неможливо. Газети були переповнені оголошеннями про наймання, у яких за вільну квартиру пропонували 1000 рублів та більше, дуже часто оголошення доповнювало речення: розмір орендної плати не має значення... — Після пошуків, які тривали декілька місяців, одному колезі вдалось притримати для мене квартиру, і у серпні моя родина² змогла переїхати до мене.

Наша квартира мала два недоліки. Вона була у панському будинку, розташованому в одній з найкращих частин міста, що у той неспокійний час аж ніяк не було перевагою. Крім того, орендна плата за неї була не менш ніж 4000 рублів, у той час як у Петербурзі, у дуже гарному районі за п'ятикімнатну квартиру з опаленням та всіма зручностями я сплачував 1000 рублів. А банк безсуперечно сплачував різницю.

Перед будинком на виході на вулицю був маленький садочок, з якого вів угору широкий ганок з білого мармуру. Посередині був сходовий майданчик з профільними ґратами. Будинок разом з двома прибудованими з тильного боку бічними крилами мав форму підкови, яка оточувала просторий двір із садом. Межу двору утворював будинок для однієї родини, що стояв окремо. У ньому мешкали домовласники. За будинком знаходився їхній приватний сад. Якщо не враховувати бельетаж, наш будинок мав 2 поверхи, на кожному з них було розташовано по дві квартири з шістьма-сімома кімнатами. Ці квартири простягались по фронтальній частині будинку та бічних

крилах. У фронтальній частині знаходились парадна кімната та спальні, у бічних крилах – додаткові кімнати, комори, кухня, ванна та сходові клітки для посильних з виходом на двір. Так званими парадними сходами можна було потрапити через масивні двопільні двері до вестибюлю, за вестибюлем знаходилась оселя портє. Сходи, які вели догори через увесь будинок, було виконано, так само як і ганок, з білого мармуру. В'їзд у двір знаходився з боку під бельетажем. Його замикали масивними залізними ґратами, які сягали аж до склепіння.

У бельетажі та на першому поверсі мешкали багаті єврейські фабриканти та власники вугільних копалень. На другому поверсі ліворуч – консульський агент Еміль Гретер [Emil Grether]³, праворуч – ми.

Лютнева революція не супроводжувалась у Харкові такими ексцесами, як у Петербурзі та багатьох інших містах⁴. У цей час на вулицях панував абсолютний спокій. Але революція йшла своїм ходом⁵. Прихильників буржуазії витискували з міської управи та всіх відомств. Робітники згуртовувались за професіями до спілок, які займали відверто ворожу позицію стосовно працедавців. Було введено третейські суди, нібито для улагоджування непорозумінь між працівниками та працедавцями, та перших закликали скаржитися на своїх хазяїв. Робітникам, навіть тим, яких було звільнено через їхню власну провину, слід було і далі сплачувати зарплатню протягом ще декількох місяців. Навіть ті, яких розраховували вже давно в усіх формах, мали можливість додатково вимагати це відшкодування.

Одного з нічних сторожів нашого будинку колись⁶ звільнили з поважних причин та розраховувались з ним повністю. Не ламаючи собі голову над питанням, до кого він має звернутися через відшкодування, він вихопив першого-ліпшого винаймача, пана Полякова [Poliakoff], та оскаржив його. Даремно намагався той пояснити третейському судді, що тут закралася помилка. Суддя не дав йому висловитися, назвав його кровопивцем, шкуродером та погрозив йому, якщо той не сплатить негайно. І він мусив виплатити гроші.

[I, с. 7–9].

Консульський агент Гретер видав нам особові посвідчення та охоронні грамоти на нашу оселю. Ці охоронні грамоти (громадянам Швейцарії) слід було вішати на двері квартир. Перша охоронна грамота, яку було зірвано, була на дверях до квартири Гретера, в той час, як грамота на наших дверях залишалася цілою і непошкодженою, доки я власноруч не зняв її, коли у червні 1920 року ЧК не виставило нас за двері. Пан Гретер відчував, що він як

консульський агент вже не міг впоратися власними силами зі своїм завданням через обставини, які ставали все складнішими. Тому він клопотався про надання йому помічників із придатних до цього земляків. На це клопотання до нього приставили помічників, а саме Пауля Бернгарда [Paul Bernhard]⁷ з міста Візен, службовця Невської ниткової мануфактури, та Роберта Майара [Robert Maillart]⁸ (будівельна фірма Maillart&Cie). Уже втрьох вони змогли отримати від трьох різних установ – від міської управи, ради депутатів робітників та селян⁹ та комісара – пояснення, що з деяких часів між Росією та Швейцарією було укладено конвенцію, яка і зараз мала силу, згідно з якою майно громадян Швейцарії не підлягає реквізиції та конфіскації¹⁰. У цьому документі було написано: «Обшук в оселях громадян Швейцарії та арешти можуть відбуватись лише у присутності їхнього консула[»].

Цей документ було виготовлено у трьох екземплярах і кожен швейцарець міг отримати копію, сплативши грошовий збір. Практична корисність цих охоронних грамот полягала головним чином у апломбі, яким час від часу користувались. Цим пояснюється той факт, що вони тут і там ще справляли вплив навіть тоді, коли інстанції, якими було видано ці папери, вже зникли або вже втратили свою силу.

Банки впроваджували запобіжні заходи. Вони утримували на власні кошти озброєних міліціонерів та мали зв'язок з головним відділенням міліції через електричну сигналізацію, функціонування якої перевірялось щоденно. Деякі надійні люди з-поміж нашого персоналу отримали револьвери. Щоб ускладнити пограбування касового складу, ми встановили трубопровід, за допомогою якого приступ до приміщення міг перекриватися водою.

На випадок зникнення або втрати чужих та власних паперів і знищення книг ми вели особливий журнал. У ньому реєструвались усі наявні деталі. Таким чином, ми надавали нашим клієнтам можливість на підставі цього журналу подати докази та висунути претензію. Копії цього журналу ми надсилали для зберігання до різних філій, які, як здавалося, меншою мірою наражалися на небезпеку.

Приблизно в цей час наше бюро банків¹¹ мало контакти з групою молодих людей, які раніше називали себе офіцерами та мали у своєму розпорядженні декілька панцерних автомобілів. Група взяла на себе завдання захистити банки у разі повстання і отримала за це дуже добру винагороду. Що це, власно кажучи, була за організація, точно ніхто не знав. Надмірної довіри до надійності цієї групи не мав ніхто. Її постійне місцезнаходження було на верхньому краї Мироносицького парку, у дворі будинку Ессена.

Одного разу вночі по вул. Сумській спустилась артилерія, зупинилась у Мироносицькому парку, обстріляла будинок Ессена та викрала всі панцерні автомобілі. У той час, коли це все відбувалось, пани колишні офіцери розважались у кабаре «Версаль».

Якось зайшов до нашого банку товариш Ротенберг, який нещодавно прибув з Америки, у супроводі 10 інших озброєних людей, які всі були молодого віку. Ротенберг надав офіційний ордер та вимагав негайно видати йому всі цінні речі. Наш директор Лур'є [Lurie] спробував пояснити йому, що цей ордер передбачав, певна річ, передання належним чином, а для цього спочатку слід було підготувати перелік. Але Ротенберг не бажав нічого навіть слухати. Він зажадав, щоб все просто запхали у мішки та передали йому. На це він надав великодушно 10 хвилин. Після скінчення цього часу, сказав він, він застосовуватиме силу. Лур'є побіг до найближчого Волго-Камського банку, директором якого був Антонін Фамістоколович Попандопулос, голова бюро банків¹². Звідти повідомили всім іншим банкам про цю подію та послали делегацію до керівника фінансів, аби вимагати відкликання наказу. Але виявилось, що ця постанова стосувалась не лише Російсько-Азіатського банку, а набувала чинності для всіх банків. Наш комітет службовців рішуче вступився, скликав місцеву спілку та разом з нею з'явився до місцевої управи. Але це не дуже допомогло. Єдиним, чого ми змогли домогтися, було те, що всі коштовності замість того, щоб віддати Розенбергові [зазначено саме так], треба було переправити зі специфікацією безпосередньо до Імперського банку¹³ та отримати розписку про одержання.

[I, с.17–19].

У грудні 1917 р. більшовики заснували у Харкові радянський уряд і розпочали військове завоювання України. Трохи пізніше їх знов вигнали німецько-австрійські війська, які після укладення сепаратного миру країн Центральної Європи (*під час Першої світової війни — військовий союз Німеччини та Австро-Угорщини, до якого приєдналися Болгарія та Туреччина. — Прим. пер.*) з Центральною Радою, окупували країну. 8 квітня 1918 р. Червона Армія покинула Харків. Уже наприкінці квітня Центральну Раду було витіснено гетьманом П. Скоропадського¹⁴, який діяв за підтримки німецьких військ. Ситуація залишалась нестабільною. Наприкінці 1918 р. Харків знов охопив переполох, страх перед тим, що більшовики знову завоюють місто.

Евакуація з Харкова розпочалась. На вулицях поліція полкувала на гужові вози. Тільки-но вони з'являлись, їх відразу ж реквізували. У приміщенні банку була охорона, з українців, а за

закритими і вдень, і вночі ґратами на в'їзді у двір – подвійний пост. Всього цього було достатньо для того, аби залякати сумирну публіку.

Зважаючи на досить часті пограбування банків та можливість погрому, директор банків запропонував переправити їхні цінності до іншого сховища Імперського банку, яке охоронялось надійніше. Відстань до нього від Російсько-Азіатського банку була не більша, ніж від Курської поштової площі [Churer Postplatz] до Верхніх воріт [Obertor], і все ж таки ми не могли ризикувати перевозити без військового прикриття. Оскільки через реквізицію було не дуже легко знайти надійний візок, я звернувся до мого друга Віттвера [Wittwer]. Його прислужник Петро був битю головою, який вже й раніше та й пізніше виявляв себе у таких дразливих обставинах. Віттвер міг бути спокійним, що Петро потурбується про те, щоб Ваську, так звали коня, не реквізували.

У дворі ми завантажили банкноти на візок, потім Петро замаскував вантаж циночками та гноєм, а під кінець кинув на віз зверху ще вили для гною. Я у цей час побіг до найближчої німецької комендатури з проханням надати супровід. Ад'ютант знав мене та відразу ж погодився виконати моє прохання. Він дав одному унтер-офіцерові наказ скликати команду для «прикриття перевезення з Російсько-Азіатського банку до Імперського банку». Він попросив мене зачекати одну хвилину, доки солдати підготуються. Унтер-офіцер повернувся з повідомленням, що рядові вимагають пояснення про мету цього перевезення, оскільки вони припускають, що цінності приховуються з політичних причин. Офіцер скипів: «лише я маю право віддавати тут накази!»¹⁵ та вийшов разом з унтер-офіцером з приміщення. Коли він повернувся, він влаштував усю справу, він сказав, що команда готова та чекає мене надворі. Мені слід спуститися та власноруч надати всі необхідні вказівки, що вони мають виконувати. Я сказав команді, що через 10 хвилин вони мають бути біля банку та як тільки візок залишить двір, непомітно супроводжувати його по обидва боки тротуару, попереду та позаду.

Я повернувся до банку та незабаром переконався, що солдати прибули на місце. Візок виїхав з двору, солдатів і слід захолов, вони зникли. «Ось воно як далеко зайшло з німецької дисципліною! Щоб їх дідько забрав!» – подумав я, «визьму з собою нашу охорону, сподіваюсь, що вона не втече разом з візком!».

Імперський банк назавжди відмовився у своєму підтвердженні від відповідальності прийняти цінності за будь-яких подій. Втрата товару у зв'язку з народними заворушеннями. Це застереження

не знадобилось нам, оскільки у тодішніх панівних обставинах у будь-якому разі зникнення товару, яким би чином воно не відбулося, пояснювали народними заворушеннями. Тому дорогою назад ми знов забрали всі ці цінності.

Колись цивільне населення недвозначно виявило свою радість щодо звільнення від більшовицького ярма та видало на суд деяких більшовиків, які залишились у місті. І тепер всі, і не лише ті, у кого було нечисте сумління, страхалися помсти червоних. Хто міг втікати, втікав.

Увечері, зовсім несподівано, з'явився наш консульський агент пан Гретер. Він прийшов, щоб попрощатися. Через годину він мав від'їхати. Консульську печатку [зазначено саме так] та формуляри паспортів він передав панові Герману Шміду з Базеля, який буде його заступником.

Коли я висловив моє здивування, що він хоче залишити колонію у таку важку та важливу годину, він обґрунтував свою втечу тим, що нібито чув, що більшовики беруть іноземних представників за ручниками. Він повернеться, тільки-но червоних буде вигнано.

Для ознайомлення з інформацією щодо становища бюро банків збиралось кожного дня, вранці та ввечері. Ситуація була безнадійною — на будівлі управи вже знов майорів червоний прапор. Здавалось, що найкращим було б евакуювати банки. Але це було можливо лише після отримання дозволу або наказу влади та за умови, що вони (влада. — Прим. пер.) нададуть необхідні залізничні вагони та військовий захист для доставляння до залізниці та на час поїздки. Для забезпечення нашої особистої безпеки нам потрібно було також отримати формальний відомчий наказ. Хоча б уже для того, аби скористатись ним, якщо ми потрапимо до рук червоних. Ми сподівались, що тоді нам буде легше відбутися. Цей наказ нам був потрібен також для того, щоб мати можливість виправдатися перед власним керівництвом, якщо цінності буде втрачено за межами банку. Отже, було прийнято рішення, що банки будуть діяти солідарно. Або буде евакуйовано всіх, або жодного. До українського коменданта було надіслано депутацію з клопотанням про надання такого наказу про евакуацію.

Комендант був дуже здивований. Отже, військове становище не таке вже погане та сьогодні навіть краще, ніж у попередні дні. Якщо евакуація і триває, то розповсюджується вона на великі інститути та відбувається з метою надання свободи пересування. Що ж стосується банків, то до цього часу про їх евакуацію ще й не йшлося. Звісно, якщо цього бажає депутація, на найближчому засіданні він порушить це питання та завтра о 3 годині дасть відповідь.

Це було ввечері напередодні Нового року о 18 годині. Щоб не втрачати час, доки надійде наказ, ми при освітленні свічок пакували у сховищі Російсько-Азіатського банку до пізньої ночі цінності, документи та книги у скрині та мішки та укладали супроводжуючі описи, бордеро. Я зателефонував додому¹⁶ та сказав, щоб вони підготували найнеобхідніші речі для від'їзду, бо ймовірно, що завтра ми виїдемо з Харкова.

Час від часу навідувався я до нашого директора Лур'є, щоб доповісти йому про важливі рішення, які приймало «Бюро банків». Я подався до нього і цієї ночі. Я очікував, що Лур'є урешті-решт залишить свою відлюдкуватість, та спитав його, чи братиме він участь в евакуації, якщо до цього дійде. Лур'є заперечив, але припустив, що я, звісно, братиму участь, а саме разом з першим довіреним Голденбергом [Goldenberg], який підписав зі мною чек на 160 000 рублів та висловив бажання супроводжувати перевезення. Отже, підкреслив Лур'є, відповідальність буду нести не я один.

Обставини були такими, що мені краще було поїхати з Харкова. У цей час я завідував нашим банком, був представником у «Бюро банків» та, таким чином, на рішеннях стояв мій підпис. Я сплатив цю суму, 160 000 рублів, організації повстання та підготував евакуацію. І якщо б більшовики шукали б особу, яка несла за все це відповідальність, то це був би я. У мене не було ніякого бажання залишатися тут їм на поталу. А оскільки, за правилами більшовиків, члени родини мали солідарно нести відповідальність один за одного, то моя родина мала б поплатитися за все, якщо я б подався з Харкова. Тому я категорично пояснив Лур'є, що я буду супроводжувати перевезення лише у тому випадку, якщо у нас буде достатньо місця для вивезення і моєї родини... Лур'є наполягав на своїй вимозі – а я на своїй! – Так ми й розійшлися. Це була перша неприємна суперечка між нами, але й остання.

Наступного дня о третій годині відбулись збори «Бюро банків», щоб отримати рішення банків¹⁷. Але зібрались не всі. Деяких директорів вже не було – шукай вітру в полі! Холоднокровність інших, яку можна було помітити відразу, свідчила про те, що вони здійснили всі заходи та забезпечили собі можливість втечі.

Наша депутація повернулась та доповіла: «У комендатурі безлюдно та пусто. Єдині людські істоти, яких ми знайшли під час нашого ходу приміщеннями – це три обслуги, які сидять разом та грають в карти. На наше питання щодо керівництва вони відповіли: «Керівництво? – Керівництво – це ми!»

А де ж начальство? «Втекло!»

І саме так воно і сталось. Український уряд¹⁸ повернувся, а разом з ним скінчилась і наша евакуація. Усупереч нашій угоді директор Уніон банку [Union Bank], Брук [Bruck], здійснив її за власною ініціативою. Але йому це мало допомогло. Цінності, які були евакуйовані, потрапили, прибувши на місце призначення, до рук червоних. А сам Брук, як кажуть, зник.

Лур'є, незважаючи на все це, збирався втікати. Щоб з'ясувати можливість втечі, він проводив останні дні та ночі на Південному вокзалі та поблизу нього. Але втекти йому не вдалося.

2 січня 1919 року залишки німецьких окупантів залишають Харків, а наступного дня місто захопила вже Червона армія.

Невдовзі після цих подій ми, швейцарці, зібрались на квартирі pana Майара. Втративши дружину через її смерть, пан Майар повернувся зі своїми дітьми до Швейцарії. Таким же чином за ним повернулись, один за одним, його країни, за винятком pana Чифелі [Tschifeli] та pana Даніелі [Danieli], які залишилися тут, щоб пильнувати за квартирою pana Майара та цілістю інвентаря його будівельної фірми Maillart&Co.

На зборах одноголосно засудили втечу консульського агента Е. Гретера та висловили свій осуд у листі до політичного департаменту¹⁹, який треба було передати за першої можливості.

Pana Шміда, якому Гретер доручив заступити себе, було визнано зборами тимчасовим консульським агентом, а пан Пауль Бернґард погодився взяти на себе обов'язки його секретаря. Крім того, було ухвалено рішення заснувати консультаційний пункт, у якому, наскільки це буде можливо, можна було б дізнатись про декрети та розпорядження для тих, кого це стосувалось, та, взагалі, отримати пораду та підтримку. Про кожний арешт та подібні акти насильства або шкоду, яку завдали країнам, слід було повідомити до цього пункту. Та також про ті випадки, у яких треба було посилатись на швейцарське громадянство. Для цього було утворено комісію, яка складалась з семи осіб, а саме з панів Чифелі, Берґера, П. та А. Бернґардів²⁰[,] Фірата, Криґера та мене. Пан Чифелі надав для цього у розпорядження одну кімнату на квартирі Майара, у якій щоденно від 5 до 7 години позмінно був присутнім один зі згаданих вище панів.

[I, с.42–45].

Животіння приватних банків тривало до лютого 1919 року, від цього часу у Харкові розпочалась націоналізація²¹. На посаду інструктора та керівника прибув з Петербурґу колишній прокурис Азовсько-Донського комерційного банку. Приватні банки Харкова

об'єднувались у групи і кожен групу було перетворено на філіал Народного банку. Кожну групу, незалежно від її розміру, було розташовано у приміщеннях одного з колишніх банків. Яким чином це мало відбуватися – над цим мало хто ламав собі голову. Приміщення, які було звільнено внаслідок цих заходів, водночас захопили інші більшовицькі організації.

Російсько-Азіатський банк залишився у власній будівлі. До нього переселилися Московський та Петербурзький торговельний банк.

Разом ці три банки утворювали другий філіал Народного банку. Попередню дирекція банків було звільнено, а на її місце було призначено для кожної філії Народного банку управляючого та секретаря, які, за двома чи трьома винятками, до яких належав також Лур'є, були членами спілки банківських робітників. Лур'є став управляючим першої філії Народного банку – не з власної волі, як він мені сказав, – він мав заступити на цю посаду.

Окремо для кожного банку було призначено технічну ліквідаційну колегію з чотирьох осіб. До її складу надходили керуючий філією Народного банку, до якого вона належала, як голова, один член її спілки службовців, радянський комісар та представник самого банку. У другій філії Народного банку на ці посади було призначено: керівником філії – Грейденберга [Greidenberg], а секретарем – Й. Г. Айзенштаата [J. G. Aisenstaat], обидва – прокуристи колишнього Юнкер-банку, старанні та досвідчені чоловіки, не більшовики.

Представником Російсько-Азіатського банку у його ліквідаційній колегії призначили мене.

Націоналізація розпочалась із потужного скорочення персоналу, навіть без сплати відшкодування звільненим. Тим, хто залишився на службі, унормували зарплатню, яка вже і так не в більший бік дуже відрізнялась від зарплатні, що виплачували колись приватні банки. Зникли також гратифікації та безкоштовний теплий сніданок, та ще багато чого іншого. Але персонал, не сміючи й слова промовити, припасовувався до цієї ситуації, яка все гіршала. Чому? Тому що вони були лівими.

Народний банк прийняв від колишніх банків всі активи, що стоється пасивів – то лише окремі рахунки. Всю готівку з каси, іноземні валюти, всі цінні папери, які знаходились у банку, власні та чужі – все це слід було передати в обмін на квитанцію до головного банку. Російські цінні папери було там запаковано та переправлено для спалення до Петербургу.

Я все ж таки не втрачав віри щодо повстання банків та завжди і всюди намагався ставати на захист інтересів нашого банку. Це

спричинило те, що то від Грейденберга, то від Айзенштаата, то від обох разом я діставав спочатку дружні застереження, потім догани, а пізніше навіть погрози сповістити весь персонал про те, що всі мої розпорядження не мають сили та забороняється виконувати їх.

[I, с. 54–55].

Близько середини 1919 р., через кілька місяців після встановлення, влада червоних у Харкові знов похитнулася.

Зростаюча нервозність тих, хто зараз утримував владу, була певним доказом наближення Добровольчої армії²² до Харкова. Місцеві органи влади були змушені визнати своє критичне становище. Вони проголосили, що місто та всі їхні досягнення знаходяться під загрозою. У фантастичних сценах, які нагадували старовинні народні зображення пекельних гріхів, вони наочно описували, що очікує робітників та селян, якщо прийдуть добровольці. Палкі закликання вимагали опору до останньої краплі крові. Самі червоні не вірили, що зможуть утримати місто та негайно готували евакуацію. Награбоване, що до цього часу зберігалось у банках, витягли з сейфів та почали сортувати, речі зі срібла залишали. Інші цінності було переправлено до Народного банку, а звідти вивезено з цінностями, які вже там були.

В одній з наших кімнат мешкав в ті часи студент технологічного інституту М. С. Борщевський зі своєю молодою дружиною З. В., яка вивчала медицину, обоє євреї. Вони не реквізували кімнату, а придбали ордер на розквартирування лише після того, як ми дали згоду на це. Це були радісні, приємні люди. Пізніше, без нашого дозволу на це, до них переселилась ще одна подруга, також студентка медичного факультету. Але вона нам подобалась менше. З деякого часу з М.С.В. почали відбуватися зміни. Його колишній веселий характер було витиснено якимось дивним соромом та пригнобленістю. Іноді він здавався мені навіть наляканим. Щось важке обтяжувало його. Вночі ми чуло його крики. Його дружина казала, що це напади істерії.

Одного дня він вийшов зі своєї кімнати та сів до мене. По ньому було видно, що йому треба висловитись, щоб розважити серце. Він почав з того, що через свою хворобу нещодавно втратив місце роботи. Його примусили погодитися на запропоноване йому місце. На моє питання, де він працює зараз, вагаючись, відповів він, що про це йому не можна розповідати мені. Потім, присильючи себе, вичавив з себе: «У особливому відділі». Це я ніяк не міг усвідомити! Особливий відділ – це був спеціальний відділ ЧК, який

відзначався особливим звірством²³. Він продовжував: «Петро Павлович, Ви й уявити собі не можете, як я страждаю від цього. Мерзотності, які чиняться там, переслідують мене вдень і вночі. Я більше не знаю спокою». «Але чому Ви не залишите цю службу, якщо Вам це так огидно?» – питаю я. «Я не можу. Тоді вони розстріляють мене. Мені вже погрожували револьвером».

«Але ж Ви, певно, знали, що це за організація, чому ж Ви пішли туди на службу?»

«Місце, яке мені запропонували, була посада завгоспа. Спочатку я виконував також ці обов'язки. Але згодом мене направили на іншу роботу».

Потім М.С. розповів мені, яким щасливим буває він, коли міг зробити полегшення одній зі своїх жертв, віддати комусь свій хлібний раціон або зробити будь-яку послугу. Саме сьогодні він зміг зробити це. Він зміг передати звістку дружині однієї з жертв від чоловіка (якщо я не помиляюсь, він назвав прізвище Орлов або Попов – прізвище професора Харківського університету). Це не було удаванням, це був крик закатованого серця!

Одного дня М.С.Б. прийшов з «особого відділу» додому та сповістив хвилюючись: «Особливий відділ евакується, а я мушу разом з ними. Це нестерпно для мене, я сховаюсь де-небудь». І він зник. Декілька днів минули, і я не бачив його і не чув нічого про нього. Потім я зустрівся з ним на вулиці. Ми обмінялись лише декількома словами, а щоб нас ніхто не підслухав – прямо посеред проїжджої частини.

«Як справи?» «На цей час небезпека проминула і ми знов на посту». «А Вас не примусили покаятися, що Ви не захотіли евакуюватися?» «Ні. Навпаки, це зрозуміли як довіру».

Затримка була короткочасною, добровольці знов надходили.

[I, с. 70-71].

Наступного дня після обіду, а це була неділя або якесь свято, у червні [1919], зовсім близько пролунала дика стрілянина. Червона кавалерія проскакала повз будинок. Тільки-но шум вгамувався, я пішов подивитись, що там трапилось. Білий козацький патруль з'явився на прилеглому кордоні міста на узліссі. Червоні кавалеристи провезли на селянському візку вбитого козака як трофей по вулиці. По дорозі назад я зустрів Пауля Бернгарда. Він розповів, що голова іноземного відділення виконавчого комітету уповноважив його в письмовій формі забрати іноземні національні паспорти з будівлі відомства та навіть надав для цього ключі. Він рекомендував зробити це відразу, інакше пізніше це може бути

неможливо. Ми поспішили до Бернґарда додому, взяли з собою його надійного слугу, кошик для подорожей та мотузки. У великих приміщеннях, де завжди було поживавлення, панувала мертва тиша.

У той час, коли ми у іноземному відділенні шукали шафи, до яких підходили отримані ключі, у отворі дверей з'явилося чиясь обличчя та швидко зникло. Відразу ж після цього прийшов у супроводженні одного з охоронців комендант будинку. Бернґард показав йому листа, після чого комендант дав нам повну волю дій. Ми спитали в нього, чи поїхало керівництво з Харкова. – «Ще ні, але вони вже готові до від'їзду, чекають на вокзалі, у вагоні». У кошику слуга переніс всі паспорти, які вдалося знайти, до квартири Бернґарда. Там трохи пізніше їх було розсортовано та передано відповідним представникам у Центральному комітеті іноземців²⁴ для повернення. При цьому виявилось, що не зникло жодного паспорта громадян Швейцарії, але зникли деякі громадян інших країн.

Наступного ранку, коли я йшов до банку, вулиця Сумська була надзвичайно тихою та безлюдною. Щось обтяжливе витало у повітрі. Офіційна газета «Известия» повідомляла: «Червона фортеця Харків вчора мала пройти бойове хрещення та витримала його. Білих бандитів відбито».

Після обіду я залишився вдома. І, коли моя родина пила чай, я обстежив двері, зачинив їх на ланцюжки та запори. Я зачинив прохідні кімнати для того, якщо раптом почнуться напади простолюду, можна було утримати їх та вийти через паралельні кімнати на двір. Я б ще довго робив це, але о дев'ятій годині, за більшовицьким часом, настав фінал.

Панцерні автомобілі неслися вулицею вгору та вниз, сама вулиця Сумська не зазнала боїв. Я саме хотів вийти, щоб дізнатись про наслідки подій, але знов почулися крики та гомін. У деяких будинках, які були вище по вулиці, розпочались погроми. Але це тривало недовго. Вгору по Сумській повільно, втомлено та розслаблено йшла колонами Добровольча армія. За більшовицьким часом це було о 10 або 11 годині вечора.

Тріумфування населення неможливо було описати. Голосне «ура!» та вигуки подяки переповнювали повітря. З балконів та вікон визволителів засипали квітами. Жінки та чоловіки, старі та молоді протискувались у їхні ряди, обіймали, цілували вкритих потом та пилом солдатів, прикрашали їх квітами, пропонували їм освіжаючі напої та сигарети. Війська йшли повз, аж до пізньої ночі юрма народу у піднесеному настрої проходжувалась по вулиці вгору та вниз.

Але ось пройшло по вулиці відділення солдатів та зупинилось перед нашим будинком. Деякі увійшли у двір, інші зійшли по ганку у будинок, і тут, і там розставили пости.

Із зовсім іншими почуттями, ніж при режимі червоних, з почуттям захищеності ми спостерігали, що відбуватиметься.

Патруль пройшов по всім квартирам нашого будинку. Лише до нас вони не увійшли. Чому? Чи їх стримала швейцарська охоронна грамота²⁵?

[I, с. 72-74].

Наступні дні викрили всі мерзотності ЧК. У садибах та підвальних приміщеннях, у яких неподалік від нас мешкали чекісти, було знайдено у великій кількості людські тіла. Повсюди стояв такий жакливий трупний запах, що ми були змушені тримати всі вікна нашої квартири зачиненими. Уздовж шосе на Сокольники знаходили все нові й нові ями з трупами.

У кінці вулиці Чайковського, на краю поля стояла оточена могилами та дротяним загородженням похмура темно-червона будівля, будівля головного концентраційного табору у Харкові. Стіна, яка виходила на поле, була без вікон. Вона було повністю забризкана кров'ю та мізками. На землі навкруг будівлі лежали так звані «рукавички». В'язнів примушували тримати руки в окропі, потім по руці робили круговий надріз та стягували шкіру... Це називали «рукавичкою». Неподалік від будівлі та трохи далі стирчали з землі погано притрушені людські кінцівки, тут – залякнута рука, там – коліно. Одна жінка, вікна квартири якої виходили на поле, розповідала мені як самовидець: «Жертви мусили самі собі копати могили. Їх ставили на край та розстрілювали». Двері та вікна цього будинку жаків стояли відчиненими, з нього виносили одне за другим тіла, багато з них було скалічено, зі слідами особливо спотворених тортурами. З будівлі поширювався запах розкладання. Навіть трави з різким запахом, які висаджували у водовідвідні рови, та які тримали через хусточки перед ротом та носом, не допомагали. Навіть з ними було неможливо знаходитись навіть короткий час поряд з будівлею. Постійно треба було вертатися назад, щоб вдихнути повітря[.]

З ранку до вечора цивільні і робітники групами йшли до цього страхітливого місця. Але вело їх туди не жадання сенсації, мовчазно стояли вони, глибоко вражені.

[II, с. 1-2]

За часів уряду Добровольчої армії держави знов мали можливість відкрити свої консульства, тому Центральний комітет іноземців

було розпущено. Також і швейцарцям, які мешкали у Харкові та на його околицях, був потрібний консул. Очікувати, чи призначить його Берн та коли це буде, за таких обставин було неможливим. Та й колонія сама краще знала, хто з краян більш за все підходив для цієї посади. І це було одностайне обрання. Це був Пауль Бернгард. Його ми обрали тимчасовим консульським агентом. Ми сповістили у письмовій формі консульство у Ростові-на-Дону²⁶ про наш вибір та звернулись до Берну з клопотанням про підтвердження. Ми вважали, що за сучасних обставин це підтвердження є не більш ніж формальність, без якої ми повністю могли обійтись, оскільки і новий уряд, і консульства інших країн визнали Бернгарда повноцінним представником Швейцарії. Як і Герман Шмід після від'їзду Гретера, П. Бернгард видавав би зараз паспорти та відстоював інтереси своїх співвітчизників. Про інші завдання у країні, де лише вчора, та хто знає, може й завтра знову пануватиме більшовизм, ще не могло йтись.

За часів червоної влади силу мали виключно радянські гроші і населення було змушене приймати їх для розрахунків. Після зайняття Харкова уряд Добровольчої армії наказав через свого Нікіфорова²⁷, з політичних причин, щоб перешкодити пропаганді червоних, що від сьогодні на завтра радянські гроші втрачають силу. При цьому не було обміну навіть щонайменшої суми на перехідний час на введені Добровольчою армією нові гроші. Цей серйозний захід поставив населення у скрутне становище та спричинив озлобленість.

Взагалі новий уряд серйозно намагався відновити порядок та повернути економіку в свою колію. Він забезпечив поставки вугілля та сировини. Фабрики поновили свою роботу. З'явилися товари, які зберігались потай. Село знов добровільно постачало продукти. Торгівля не могла поскаржитись ані на дефіцит, ані на відсутність покупців. Банки було денационалізовано, вони знов набули самостійності. Уряд визнав себе правовим наступником більшовиків та прийняв на себе борги своїх попередників перед банками за цінності, які було конфісковано та вивезено, та за конфісковані активи згідно з поданими банком фінансовими звітами.

Поступово встановлювався порядок у залізничному русі, так що публіка знов почала користуватися залізницею. За часи більшовиків це було неможливо. Люди почували себе впевнено і надзвичайно швидко життя повернулось до звичайного ритму.

І в цей час Лур'є знов заступив на свою посаду директора Російсько-Азіатського банку.

[II, с. 4–5].

Це було приблизно всередині липня 1919 року. Після всіх подій кожен потребував відпочинку. У людей, які володіли такою інформацією, я дізнався про умови та ціни на відпочинок у Криму, особливо мене цікавила Ялта. Проаналізувавши інформацію, ми прийняли рішення: їхатимуть всі, родина на невизначений час, я – на строк моєї відпустки.

Наближався день від'їзду, поліцейський дозвіл отримано, білети придбано, але тут захворіла знов Геня²⁸. Однозначний діагноз: запалення сліпої кишки. Гені мали робити операцію. Це могло затримувати від'їзд. Але ми не могли дозволити цього через самопочуття Мані. Щоб відкласти операцію до прибуття до Севастополя, використовувались ванни та інші засоби.

15 серпня за російським календарем²⁹ ми від'їжджали. З боку нашого сусіда, генерала Келлер, було дуже люб'язно довести обох хворих дівчат до залізничного вокзалу.

Оскільки за нашої відсутності половина нашої квартири не використовувалась, я доручив своєму шуруну здати умебльованими три великі кімнати, вікна яких виходили на вулицю.

У Севастополі ми зробили зупинку, щоб хворі змогли відпочити після тридцятигодинної стомливої подорожі залізницею. Усі готелі були переповнені прибулими військовими, ділками та спекулянтами різних сортів. Мій колега з банку, який уже знав, як важко знайти житло, передав зі мною листа своєму зведеному братові, який одружився тут. Родина, це були євреї, прийняла мене з розкритими обіймами. Оскільки у них не було вільної кімнати, вони поступилися власною великою спальнею, а самі ж перебивалися якимось десь зі своїми власними дітьми.

Після того, як ми отримали інформацію і консультацію лікаря, ми вирішили зупинитися у Ялті, на південному березі Криму. Від Севастополя туди можна було дістатись автотрасою, але шофер вимагав щонайменш 5000 рублів і ми відмовилися від такої втіхи. Отже, нам залишалась лише подорож морем. Нас мучили сумніви через хворих дітей, але погода була чудовою та привабливою, теж ми сподівались, що море буде спокійним.

Всі чекали на пароплав «Великий князь Константин». Після тривалої перерви це було першою можливістю подорожувати, тому зібралась велика кількість пасажирів. На касі, перш ніж видати білет, військовослужбовці пильно перевіряли документи кожного окремо. До мене ще й черга не дійшла, коли пізно вночі закрили віконце. Ще до світанку я знов прибув сюди. Після багатогодинного стояння в черзі я отримав візу і білети. Між тим уже прибули моя родина та багаж і ми могли зійти на борт. Десь об

11 годині ранку ми вирушили. Деякі з пасажирів, здається, не вірили погоді та береглися. Вони намагались зайняти місце на лаві або на підлозі, де можна б було лягти на спину, та їли лимони. Один з пасажирів, який не зміг знайти собі лежачого місця, забрався на купи ящиків та прилаштувався там.

За нами раптом виринув французький військовий корабель і вистрілив. Чоловік нагорі, який, мабуть, засинав, так злякався, що аж скотився від вигуку. Він репетував наче божевільний та обмацував себе з усіх боків, коли ж він переконався, що в нього не влучили, та він не зламав собі кісток, він усміхався на все обличчя, всім на потіху.

Від Балаклави море стало неспокійним. Скоро ми їхали то злітаючи вгору, то падаючи донизу, потім хвилі підкидали нас знов, щоб у наступну мить знов опустити. Багато попутників захворіли на морську хворобу, серед них були також Гретхен та Геня, в той час як Маня, на щастя, почувала себе добре. Я стояв біля парапету, тримаючи за руки дітей, які пережилися через борт та «віддавали належне» морю. Зовсім неподалік з хвилями боровся маленький човен. На його борту були два чоловіки. Один стояв та сигналізував зі втраченою надією нашому пароплаву. Мабуть, трапилось або мало трапитися лихо. Наш пароплав кружляв поблизу, щоб врятувати їх, але його спроби були даремними. Нічого не було видно.

Ми прибули до Ялти з запізненням на декілька годин. На пристані було багато допитливих людей. Вони питали приїжджих, хто співчутливо, хто глузливо про події, які ми пережили, та про самопочуття. У газетах пізніше писали, що вже понад сто років не було такої бурі на морі. Навіть тут, у бухті, яка була захищена, були високі хвилі, що розбивались об пляжі, пірси та вулиці, затікали у розташовані поруч міські сади.

Два дні ми жили у готелі, а потім знайшли на вулиці Васейній на узгір'ї дві придатні кімнати з окремим виходом.

[II, с. 7–9].

Щоб мати змогу утримувати свою дружину та дітей, Петер Бальцер повернувся після завершення своєї відпустки, яка тривала півтора місяця, незважаючи на погіршення здоров'я, крізь громадянську війну до Харкова. У Харкові чекало на нього наступне хвилювання: червоні знов наближались до міста.

З Харкова евакуювали у поспіху все можливе та наскільки це було можливо, зі шпиталів вивозили поранених, хворих на тиф та на інші хвороби військовослужбовців, вивозили військові матеріали, запаси ліків та подібне. Населення тремтіло від страху

перед помстою червоних, якщо їм вдасться знов захопити владу у місті, після того як їх було двічі вигнано. Паніка зростала з кожним днем. Втікали всі, хто міг втекти у напрямках: Дон, Кубань, Кавказ, Крим. Однаково куди на південь, аби тільки геть звідси. Залізницею або пішки. Деяким не вдалось втекти дуже далеко. Вони загинули під час такої необміркованої, необачної, нерозважливої втечі або повернулись розчаровано та покірливо назад. Серед останніх був приємний М. І. Поляков, про якого я згадував вже багато разів.

Користуючись станом загального замішання та розгубленості, місцева потлох та солдати-втікачі заходилися грабувати та чинити мародерство. На Миколаївській площі хиталися на ліхтарях та деревах трупи повішених мародерів.

Генерал Май-Маєвський звернувся до населення зі зверненням та закликав до спокою та розсудливості. Може статись так, що містом треба буде поступитись. Але оскільки це було, за його словами, тимчасово, то ніхто не вірив у це. Як при кожній поразці, вели розмови про зраду, а у зв'язку з цим словом лунало ім'я Май-Маявського [так вказується в оригіналі].

Щоб не залишати своїх людей у цей перехідний час без засобів до існування, банки виплачували зарплатню та різні надбавки заздалегідь, за декілька місяців наперед. Крім того, залежно від розміру зарплатні, виплачувалась додаткова сума, яка складала у моєму випадку 30 000 рублів. Якщо трапиться диво і банки виживуть, пізніше може бути нараховано екстрасуму. Коли В. В. (директор) приніс мені ці гроші, все, що було можливо сплатити, досить велику суму, я попросив його відіслати одразу телеграфом моїй родині. Що ж стосується браку засобів оплати, для чого банки мали припасати для власних потреб свої фонди, то тут між банками існувала домовленість, що виплата може здійснюватись лише після надходження забезпечення через імперський банк. Коли ж наш банк надіслав до імперського банку заяву на виплату (покриття), імперський банк заявив, що більше не може виконати її, оскільки він припинив виконання своїх функцій.

Доктор Каргов [Karhoff] почав після декількох візитів вагаться, чи й насправді я хворів на висипний тиф. Він жалкував про те, що не може лікувати мене й надалі, оскільки він залишає Харків. Оскільки він був членом комісії, яка мала виявити всі звірства ЧК, він не міг дозволити собі потрапити червоним до рук. Він супроводжував ешелон з хворими на тиф, який прямував до Севастополя. Замість себе порекомендував він мені доктора Мінца [Minz]. Доктор Мінц прийшов до мене та вислухав все, що

я міг розповісти йому. Він здавався мені дуже стриманою людиною, але пообіцяв зайти ще. За декілька днів моя теща пішла до нього, щоб викликати, оскільки він більше не навідувався. Доктора Мінца вже поховали, він помер від висипного тифу.

Директори та заступники директорів акціонерних банків ухвалили рішення втікати. В. В. сповістив мене, що все необхідне вже готово, білети, також і для мене, придбано. Я передав Лур'є прохання зайти до мене перед від'їздом на декілька хвилин. Я хотів передати з ним гроші, які було неможливо відправити поштовим переказом, щоб він відправив їх уже з півдня моїй дружині. Я теж збирався попросити його, якщо це було б можливо, передати їй також інші засоби до існування. Але Лур'є не прийшов, це означало кінець, бо з цього часу я вже не міг нічого зробити для моєї родини.

[II, с. 21–22a].

Наше товариство розпалося вкінці. У Харкові залишились лише моя наполовину сліпа теща та я.

Пауль Бернгард сповістив мене через свого сина, що він з родиною від'їжджає сьогодні ввечері з іноземною військовою місією та консулами за кордон. Він зарезервував для мене місце. Я мушу їхати з ним, отже я маю бути о 17 на Донецькому вокзалі.

Але без моєї родини я ні в якому разі не міг поїхати, хоча я був дуже хворим та слабим. Бідний Пауль Іванович не доїхав до кордону, він помер по дорозі від тифу. Для того, щоб захистити себе на випадок пограбування, я впакував у великий кошик одяг та білизну для себе та всієї родини та приховав його за допомогою одного службовця з банку у безпеці. Це був мій перший вихід.

По дорозі ми натрапили на відділення червоної кавалерії. У Харкові до влади знов прийшли більшовики³⁰. Генерал Врангелі скупив та повів залишки розсіяних полків та частин козацької армії у тривалих ар'єргардних боях на півострів Крим.

Коли я хворів, наш колишній прокурор Гольденберг, чекаючи на подальші події, ужив усіх заходів, які залежали від нього, щоб захистити інтереси Російсько-Азіатського банку. Він наказав замурувати у стіни котельні важливі папери, як-от протоколи про попередні ревізії сейфів та допоміжні службові книги, серед яких була збірна книга, яку було укладено спеціально на випадок пограбування. Віддані службовці приховували та закопували друкарські машини.

Під час «передиху», коли так пощастило Україні, директор нашої московської філії пан Лев [Lew] наказав скласти у Харкові

повний комплекс усіх конторських книг та формулярів та зберігати їх у нас, щоб відразу після скинення більшовицької влади у Росії, яке, як то він вважав, наближалось, знов щосили відновити роботу. Все це було приховано в одному з приміщень під залом для банківських операцій, про яке мало хто знав, та вхід у яке був облаштований в одній із вбудованих шаф та вкрито паркетом.

[II, с. 23].

Банки в Україні змогли витримати два більшовицьких періоди. Але тепер було вирішено остаточно покласти їм край. Для цього всі акції акціонерних та кооперативних банків було перебазовано у приміщення Російсько-Азіатського банку, призначено ліквідаційну колегію (Л. К.), до складу якої входили по одному з банківських прокуристів та службовців, та визначено для кожного банку зі співробітників по одному представнику. Представника називали консультантом. Він мусив передати Л. К. активи свого банку згідно з балансом, усі цінності, які були гарантією банку, і також усі документи та ключі своєму контролеру Манусову [Manusoff], а резерви канцелярських матеріалів – завідувачу господарської частини Шингарієву [Schingarieff]. Про передання було укладено протокол у 2 примірниках, який підписував консультант від імені свого банку. На одному з примірників Л. К. підтверджувала прийняття та віддавала його консультанту.

Л.К. намагалась улаштувати непотрібний персонал на інші робочі місця. Тих, хто не зміг влаштуватись, було звільнено без відшкодування. Л. К. не мала можливості призначати заробітну платню на власний розсуд. Оскільки шкала, якої слід було дотримуватись, передбачала зовсім жалюгідну платню, Л. К. декілька разів надавали допомогу, нараховуючи приплати, нібито за виконані понаднормові години.

І цього разу я не був впевнений, що більшовицький режим протримається. Щоб полегшити відновлення нашого банку після краху більшовиків, я наказав службовцям банку, які ще залишились, нотувати для мене кожну реалізацію цінностей Російсько-Азіатського банку (Р.А.Б.). Це дійшло до вух члена Л. К. на ім'я Акшрод [Akschrod] та було заборонено.

Через те, що інші банки мали локалізувати у приміщеннях Р.А.Б. свої цінності, всі приміщення було зайнято. Повсюди вештались чекісти та стежили за персоналом.

Одного разу вранці виявилося, що всі столи було зламано, їхній вміст перевернуто догори дригом. У моєму столі бракувало декількох кусків мила, які я нещодавно придбав. Було заарештовано

одного зі службовців колишнього Московського купецького банку, у шухляді якого чекісти знайшли зображення генерала Добровольчої армії. Коли через декілька місяців його відпустили з ЧК, ця здорова, статурна людина перетворилась на руїну. Незабаром він помер [...].

Після того, як я виконав своє завдання консультанта Р.А.Б., я залишився у Л. К. як один з її бухгалтерів. Мабуть, після ліквідації банків, щоб перешкодити їх відновленню, всі книги та інші речові докази слід було знищити. На цей випадок я разом зі ще одним службовцем виготовили копії балансу передачі Р.А.Б. зі специфікаціями до окремих рахунків гросбуха. Усі документи було виготовлено у двох примірниках, кожний з яких треба було приховати в іншому місці. Я усвідомлював, що наші дії, якщо їх буде викрито, вважатимуться контрреволюційним актом. Але чим природніше ми діяли, тим менше підозри ми викликали. Тому ми працювали, не криючись, перед очима всіх. Заступник начальника бухгалтерії Р.А.Б. Петров [Petroff] підтвердив своєю візю відповідність копії оригіналам книг. Я підписав цей документ про відповідність та попросив нашого прокурора Й. Г. Сакса [J. G. Sachs] поставити ще один підпис згідно зі статутами. Він відмовився. Другий прокурор погодився та підписав. Після того як мені вдалось надати копіям законної сили, я зробив два окремих пакети. До одного я додав протокол, на якому Л.К. підтвердила здавання цінностей Р.А.Б.

[II, с. 31–34].

На початку травня 1920 року я залишив місце роботи у Л. К. за її згодою та влаштувався до «особливого продовольчого губернського комітету», скорочено Опродкомгуб³¹, який видавав своїм службовцям продуктивні пайки. Це місце роздобув для мене секретар головної бухгалтерії комітету Трофімов [Trofimoff]. Це був один мій знайомий, який багато років тому працював службовцем у Р.А.Б. [...]

До Опродкомгубу я прийшов не з пустими руками. Я отримав наказ про реквізицію та переселився, завдяки цьому наказу, з Л.К. з власним письмовим столом, письмовим приладдям та зручним віденським кріслом.

[II, с. 41–42].

У відділі головної бухгалтерії Опродкомгубу я обіймав посаду завідувача (тобто керівника) відділів молочних продуктів, яєць, олій та овочів. Власне кажучи, поняття «керувати» або «управляти» не мало з цією діяльністю нічого спільного. Мое завдання

обмежувалось тим, що я перевіряв арифметичну правильність квитанцій на поставлені продукти та видані рахунки, на відпущені продукти на підставі документів та преїскурантів. За рангом посад я не належав до категорії службовців, які несли відповідальність. В Опродкомгубі, як і в багатьох не специфічних партійних та політичних відомствах, більшість співробітників не була комуністами.

Наш робочий час був у будні з 9.00 до 17.00, а у неділю з 10.00 по 13.00. Релігійні свята взагалі ніхто не брав до уваги.

У зв'язку з нескінченими переїздами різних відомств Опродкомгуб мусив звільнити будинок, де він розташувався. Це була будівля Московського купецького банку. Ми переїхали у величезний комплекс торговельних рядів (Пасаж), які було ліквідовано, і зараз їхні приміщення були порожні.

Контроль за тим, коли службовці приходили на роботу та коли йшли додому, посилили[.] Для цього було зачинено всі входи з вулиці, якими користувалися до цього часу, а замість них через колишню крамницю, з якої виходили двері у головну галерею, було влаштовано новий єдиний вхід з вулиці. Це приміщення крамниці використовувалось як прохідна. Контролером було призначено 16- або 17-річного комсомольця (члена союзу комуністичної радянської молоді), який був неймовірно нахабним.

Кожний службовець отримав номерок, який він кожного ранку, коли входив у будівлю на очах контролера, мав покласти у спеціальну скриньку. Якраз о 9.00 годині скриньку забирали, а для тих, хто запізнювався, виставляли іншу. Вже на підставі того, чиї номерки були у скриньці, встановлювали, хто запізнився або зовсім не з'явився. Після цього номерки вивішували у спеціальну скляну шафу, де вони залишались замкненими аж до кінця робочого дня. Ввечері, коли службовці йшли з роботи, вони забирали кожний свій номерок. Вахта кожного ранку приносила начальнику відділу кадрів список співробітників, які запізнились та які були відсутні. Незалежно від цього завідувачі відділами до 10 години мали подати своїм керівникам, а ці – начальнику відділу кадрів список відсутніх. Пояснення приймалися лише у письмовій формі. Єдиною поважною причиною могла бути власна хвороба. За запізнення або відсутність без поважної причини карали зменшенням пайки продуктів харчування та поліцейським арештом. У повторному випадку, крім цього, було направлення до ЧК для засудження через саботаж. Той, кого заарештувала поліція, мусив усе ж таки виконувати протягом дня свої службові обов'язки. Але після закінчення робочого дня грішника відводили прямо до поліцейської дільниці. Там йому не давали ні їсти, ні пити, навіть не дозволялось

випити склянку чаю та не надавалось місця для сну. Наступного ранку, за декілька хвилин до 9.00 години його випускали з карцеру, щоб, залежно від тривалості покарання, він ввечері повернувся назад.

Незадовго до кінця робочого дня відчиняли прохідну, але двєрі залишались зачиненими, доки не давали гонг до завершення роботи. Але навіть гонг лунав не завжди своєчасно.

[II, с. 48–49].

У той час, коли Петер Бальцер намагався знайти у Харкові можливість заробити на прожиток, він мав пасивно спостерігати, як Крим, місце притулку його дружини та дітей, потрапив до влади більшовиків. Залишки військ білої армії Врангеля не змогли утримати навіть цю останню область, куди вони відступили, і тікали у листопаді 1920 р. по морю від Червоної армії.³²

Тих, хто переїхав до Ялти лише за часів революції, червоні вважали політичними або капіталістичними біженцями та переслідували їх. Як свідчать повідомлення, з того часу, як червоні зайняли місто, тут відбувались страхітливі події. Що ж сталося з моєю родиною? Може, вони втекли? Але куди? – Я писав їм листи – один за одним, писав на ті декілька відомих мені адрес у Ялті, щоб дізнатись про долю моїх близьких. Я розумів, якщо вони ще живі, вони, з свого боку, робитимуть все можливе, щоб виявити будь-яку ознаку свого життя. Але про них, як і раніше, не було нічого чути, нізвідкіля.

Урешті-решт 23 грудня [1920 р.] ввечері листоноша приніс мені звістку від моєї дружини, навіть відразу три. Це був найкращий подарунок до Різдва, який я отримував коли-небудь. Листи були в дорозі десь 4–6 тижнів.

Моя родина зазнала труднощів, але це вже залишилось позаду. Дякувати Богові, вони вижили. Протягом тривалого строку ми писали навмання, не відаючи, чи дійдуть наші листи. У кожному листі моя дружина скаржилась, що вона не має жодної звістки про мене та побоюється, що мене вже немає у живих. Від жодного з наших харківських знайомих, у яких вона питала про мене, не могла отримати вона відповідь. Лише у лютому [1921 р.] я дізнався з одного з листів моєї дружини, що врешті-решт вона отримала першу звістку від мене. Але цього листа я надіслав їй не поштою. За клопотанням мого приятеля Ошина [Oschin]³³ один матрос-червоноармієць узяв його з собою та передав моїй дружині.

В'їзд до Криму та виїзд було заборонено, отже поки що й думати було неможливо про повернення моєї родини додому. Мої наступні

спроби полягали в тому, щоб переправити їм між тим гроші та речі. Але навіть це було пов'язано з труднощами. Вивіз будь-чого з України в Крим було найсуворіше заборонено, і пошта не приймала ані пакунки, ані гроші. Існувала лише одна-єдина можливість – якщо який-небудь з радянських службовців³⁴, якого відрядили в Крим, захотів би наважитись взяти з собою що-небудь, щоб передати це третій особі. Така послуга вимагала довіри, і не лише до особи, яка б передавала щось, але й щонайменш до відправника та одержувача.

Про такі відрядження можна було почути, навіть якщо з людиною були насправді особисті стосунки, лише після того, як ця зручна нагода вже минулася. Але все ж таки мені вдавалося передати багато посилок. Одного разу була нагода, завдяки пані Вітвер, передати з незнайомою мені жінкою гроші та речі. Іншого разу я зміг за рекомендацією однієї родини, з якою я був у дружніх стосунках, передати через молодого радянського службовця своїй родині значну суму грошей.

[III, с. 15-16].

Польща, Латвія та Литва розпочали евакуацію громадян країн Антанти. Наша колонія провела збори, на яких було ухвалене рішення клопотатись про дозвіл залишити країну для повернення на батьківщину. Для цього було призначено комісію, яка декілька разів зверталась із цим клопотанням, але даремно. Тодішній секретар інвіділу³⁵, товариш Крутиков [Krutikoff], виявляв незначну доброзичливість. Він пояснив нашим депутатам, що швейцарський уряд не визнає радянську владу та відхиляє будь-яке порозуміння. До тих пір, доки Швейцарія займатиме цю позицію, її громадянам не буде надано дозвіл виїхати з країни. Депутат Петерман [Petermann] зауважив до цього: «Інакше кажучи, нас будуть утримувати тут як заручників[».] На що Крутиков відповів: «Залежно від того, з якого боку на це дивитись – це так і не так. Ви ж маєте свободу пересування».

«Це така ж свобода, яку має птах у клітці, коли йому дозволять трохи політати по кімнаті», – такою була відповідь Петермана³⁶.

Уже й раніше Крутиков виявляв своє не дуже приязне ставлення до іноземців. Одного разу, коли я звернувся до нього зі скаргою через конфіскацію в мене меблів, він побіжно зауважив: вже настав той час, коли слід покінчити з привілеями, які надаються іноземцям³⁷.

Я порадив нашим депутатам обминути Крутикова та звернутись безпосередньо до товариша Ждан-Пушкіна [Chdan-Puschkin]³⁸. Останній

відкрито визнав, що він не розуміє, чому швейцарцям заборонено виїжджати до батьківщини. Він пообіцяв узяти діло до своїх рук. Через декілька днів він зустрів нашу депутацію зі словами «Панове, ви їдете».

Тепер треба було скласти список всіх наших краян, які виявили бажання повернутися на батьківщину, та подати його Ждан-Пушкіну. Крім моєї, родини я вписав також і себе у цей список на той випадок, якщо моє зобов'язання не перетинати державний кордон³⁹ до цього часу вже втратить свою чинність.

Депутати від громадян країн Антанти винесли під час одних з наших зборів пропозицію приєднатися до них та виїхати разом з ними. Про маршрут, який було обрано нами, не могло й ітися. Вони розраховували знайти в Одесі пароплав Антанти. Або ж якщо це не вдасться, щоб один з пароплавів забрав їх відразу ж після прибуття до Одеси та безкоштовно, або щонайменш без попередньої сплати в іноземній валюті, вивіз їх додому.

У наших лавах бажання розділились. Одні хотіли податись на південь, інші – на північ. Крім того, приготування союзників зайшли занадто далеко, ніж наші справи, які ми мали ще вчасно завершити. Тому ми відмовились від попутників і вони подались до Одеси самі.

Крім інших питань наші депутати мали також з'ясувати, що слід було робити з умеблюванням наших квартир. Чи зможемо ми, не зволікаючи, позбавитись своїх меблів. Ждан-Пушкін пояснив їм, що він надає нам це право і на нашому шляху не виникатимуть ніякі труднощі. Але формального письмового дозволу нам не дали через існуючу загальну заборону на відчуження рухомого майна.

[III, с. 19–20].

Уже цілу вічність я не отримував звістки і відчував через це велику тривогу. Я непокоївся, що сталося найгірше. Мої передчуття перетворились до впевненості, що на мою родину звалилася нова біда. Врешті-решт я отримав листа, написаного рукою Гретхен. Вона писала:

«Ти завжди підбадьорював нас та вчив покладатися на Бога, і надавав нам надію, що незабаром ми будемо всі разом. Але, здається, на те не було Божої волі, щоб ми знов побачились. У нас забрали нашу любу матусю та кинули її у в'язницю. Мені не треба переконувати тебе в тому, що вона нічого не накоїла. Так само можна було б заарештувати немовля. Разом з нею було заарештовано також управляючого та ще одну жінку-лікаря⁴⁰. Я сама дуже хворію, в мене висока температура і жакхливий біль. Мій рот та

глотка перетворились на одну єдину рану. Я не можу їсти, ледь розмовляю. У Мані така ж сама хвороба, але вона відчуває себе вже краще. Зараз я встану та піду просити за маму. Більш я не можу витримати».

Уже настав вечір, я лежав у ліжку з високою температурою. Думки про те, що мине ніч, а я нічого не зможу зробити для врятування своєї дружини, були для мене нестерпними. Я був дуже добре обізнаний з витівками ЧК та умовами у їхніх підвалах, щоб розуміти, в яку небезпеку вона потрапила. Всі мої надії я покладав на Ждан-Пушкіна, але, певна річ, всі відомства було о тій годині вже зачинено. Його приватна адреса була мені невідомою. Я вдягнувся, бігав без ладу від одного до іншого, доки я не дізнався його адресу, а потім подався до нього. Мій візит йому був неприховано не до вподоби. Він прийняв мене досить холодно, не вдався в подробиці справи та призначив мені прийти до нього наступного дня о 14.00 годині до народного комісаріату іноземних справ. Там, пообіцяв він, він подивиться, що можна зробити.

[III, с. 27].

Відтепер Петера Бальцера переправляли від одного відомства до іншого й урешті-решт він одержав рекомендацію народного комісаріату у справах іноземних громадян на користь своєї родини, а для себе навіть наказ виїхати до Криму. Але, як виявилось, цього було ще недостатньо.

Вранці о 6.00 годині я вже підійшов до вулиці, де знаходилось ЧК залізниці. Безкрайня юрба народу громадилась тут, зменшуючись та збільшуючись. У якій з будівель слід шукати відділ? Де можна було отримувати дозвіл на виїзд, було мені невідомо. На мої питання ніхто не звертав уваги. Кожен думав лише про себе. Мене штовхали з боку в бік, витискуючи на тротуар та повільно ще далі аж до глибокого виступу. Щільна юрба народу зібралась перед зачиненими ґратами. Кожного дня після завершення робочих годин залишались відвідувачі, які не потрапили. Щоб забезпечити собі можливість пройти наступного дня перед тим, хто тільки прийшов, ті, хто залишалися, на місці укладали список, розподіляли номери та становились у чергу згідно з номером. У таких списках були люди, які не потрапили на приймальну годину вчора, позавчора та ще багато днів тому. Ті, хто прийшов нещодавно, зі свого боку укладали свої списки, та порушували таким чином всю послідовність інших.

Мене спитали, який у мене номер. «Ніякого, я їду у службових справах». Але це не допомогло. Я послався на рекомендований лист до ЧК залізниці. Але він не справив ані якого враження.

«Тут тобі ніякий Раковський не допоможе»⁴¹, – була відповідь⁴².

«Тут хазяїн – народ. І без номера тебе ніхто не пропустить[.] Так кожний міг би пройти. Ми тут очікуємо цілими ночами, лежимо на бруківці, в той час як ти – у м'якому ліжку.[»]

Я мовчав і залишався там, де я був. Поруч зі мною розпалювався довготелесий кремезний хлопець. Якщо він того забажає, – сказав я сам собі, – то я не матиму більш клопоту, як туди дістатись. Я простягнув йому сигарету, другу, третю й так далі, доки він сказав: «Достатньо, стільки поспіль я не змогу скурити».

«Тоді приховай інші на опісля».

Він взяв їх. Потім він заспокоївся і вже більше не резонував. Через деякий час я звернувся до нього: «Послухай, хлопче, я хочу тобі розповісти, чому мені обов'язково необхідно відразу виїхати. У Ялті заарештували мою дружину та кинули у в'язницю. А ти, певно, знаєш, чим це загрожує. Щоб врятувати її, мені негайно треба потрапити туди. Раковський допомагає мені в цьому. Ось, прочитай телеграму. Ти ж не бажаєш, щоб я запізнився. Навіть, якщо хтось пройде поза чергою – що тоді станеться».

«Ти маєш рацію, дядько, тут ніхто нічого не скаже. Тебе пропустять».

«Ти високий та міцний, в тебе широкі плечі, чи не допоможеш ти мені пройти туди?»

«Добре, я допоможу тобі пройти».

Невдовзі після цієї розмови хлопець зник та більше не з'являвся. Я докладав усіх зусиль, щоб отримати місце перед входом у ворота. О 10 годині ворота було відчинено і, як того слід було очікувати, у ту саму мить вся юрба спрямувала вперед, через арку надвір і жоден дідько не пригадував про будь-який список. Притиснутого ззаду та з обох боків, мене підняло, закрутило і, не ставлячи на землю, внесло через арку.

Великий двір оточували з усіх боків будівлі. Оскільки я не знав, до кого мені треба звертатись, я, на щастя, пішов услід більшій частині юрби, яка привела мене до будинку, вхід до якого вже було перекритий тими, хто встиг раніше.

Щоб не втрачати часу, я, не довго думаючи, вліз через відкрите вікно, пройшов через пусту кімнату до під'їзду, де вже були найперші, щоб укласти список для черги. Але з їхнього боку не було надано мені жодного шансу пройти. Але й вихід мені було перекрито, тому, щоб потрапити у двір, я мав знову повернутися

свої попереднім шляхом — через вікно. Питаючи всюди, я все ж таки дізнався, що існує довідкове бюро, візу якого мені слід отримати в першу чергу. Після отримання візи цього бюро, мені слід було клопотатись про дозвіл на виїзд у кімнаті номер 8 у будівлі, до якої я потрапив спочатку. Довідкове бюро в цей день призначило на посаду нового завідувача, який запізнився. Між тим натовп у дворі став ще більшим. Я зауважив завідувачеві, що неможливо ані увійти, ані вийти через цей натовп. «Покажіть мою візу і Вас пропустять», — відповів він. Я спробував зробити це. Але це не допомогло, отже, я повернувся назад.

«Навіть з візою мене не пропускають[.]»

«Тоді зверніться до вахтера».

Але той стояв не з мого боку, а з іншого боку всього натовпу, біля входу у ту будівлю. Як би я зміг туди дістатись, мені не була б потрібна допомога вахтера.

Коли ж після ще однієї, також марної спроби звернувся до завідуючого з проханням допомогти мені, він відповів: «Якщо Ви не можете пройти, то приєднуйтесь до інших та очікуйте, доки прийде Ваша черга. Я не збираюсь проводити Вас». Я відступився. У дворі я здійснив ще декілька марних спроб протоптатися; але як то було сьогодні, так воно буває і завтра. Минув час. Потяг доктора Фрейдина⁴³ [Freydin] поїхав без мене. Усі клопотання, листи та телеграми були марними. Тепер я мушу очікувати у бездіянні, в той час як в Криму в злиднях гине моя родина. Безпорадно розглядався я навкруги, чи не надішло мені небо рятівника.

Чоловік у шкіряному одязі з радянською зіркою на картузі, з револьвером на боці сховався вниз бічними надвірними сходами з балкону. Звідти він подивився вниз на натовп. Я попрямував до нього.

«Товаришу, чи Ви не з ЧК залізниці?»

«Так. А що трапилось?»

Я простягнув йому завізовану рекомендацію Сологуба⁴⁴, копію телеграми Раковського та наказ про поїздку.

«Ось, будь ласка, прочитайте! Мені треба негайно отримати дозвіл на виїзд, поза чергою. Але ж Ви бачите, я не маю жодної можливості протиснутись». Товариш перебіг очима документи та віддав мені їх зі словами: «Зачекайте», — та зник.

Через деякий час, який здався мені вічністю, він знов з'явився та ступив, не кажучи жодного слова, у натовп. Я пішов за ним назирці. Йому шанобливо поступалися місцем, але відразу ж намагалися відтиснути мене силою. Я доклав усіх зусиль, щоб витримати це, та тримався чимдуж за шкіряну куртку мого проводиря.

У руці я відчував свердлячий біль. Стара жінка, яка вранці очікувала разом зі мною на тротуарі, доки відчинять ворота, учепилася своїми пальцями за мою руку, щоб протиснутись у на-товпі, кажучи мені: «Нічого, нічого, це всього лише я».

Товариш провів мене до кімнати номер вісім. Там вже стояли прохачі, один за другим. Він віддав коротко вказівку, щоб мене негайно обслужили і повернувся, щоб піти. Я подякував йому за неоцінну послугу, яку він мені надав та спитав, як його ім'я. Він назвався товаришем Пеллером [Peller].

Майже через чверть години мені вже підписали дозвіл на виїзд, поставили печатку та реєстраційний номер. Чинovníк навіть не подивився, чи не маю я заборони на виїзд, та не поставив жодних незручних для мене питань. Дуже ймовірно, що це було через те, що привів мене сюди товариш Пеллер, який, мабуть, обіймав тут важливу посаду. Перед тим як піти, я спитав, хто ж такий товариш Пеллер. Я дізнався, що він був головою ЧК залізниці.

[III, с. 33–36].

Петер Бальцер вирушив в дорогу. Після важкої подорожі він з полегшенням знайшов свою родину в Ялті у доброму стані. З властивою йому наполегливістю він заступився за свою дружину, яку було притягнуто до суду, та яку й насправді невдовзі було відпущено. Улітку 1921 р. родина Бальцерів повернулась назад до Харкова, де почала планувати своє повернення на батьківщину, в Швейцарію.

Перспективи на зиму були безвідрадними. Нас очікували голодні часи, і вже зараз, спекотним літом, неможливо було думати про зиму, не здригаючись від холоду. Уже останньої зими максимальна температура у нашій кімнаті не перевищувала 4 градуси, отже, наступної зими могло трапитись, що ми залишимося без палива.

Тому для нас було дуже важливо вирушити в дорогу ще до настання холодів. Для цього нам, швейцарцям, випала дуже гарна нагода поїхати до Москви в одному з організованих німецьким бюро соціальної допомоги для своїх військово- та цивільнополонених потягів. Такі спеціальні ешелони їхали раз на 2–3 тижні через Харків, але щодалі рідше та з невизначеним часовим інтервалом. Взяв ж збирались взагалі припинити їхній рух.

Перед від'їздом ми мали ліквідувати все умовлявання нашої оселі. Але це могли розпочати лише після того, коли були повністю впевнені, що ми можемо поїхати з Харкова, та нам було б відомо, коли ми можемо це зробити.

Минув уже місяць після того, як ми приїхали до Харкова, але ми все ще не могли розраховувати на отримання наших паспортів. Отже, треба було спробувати отримати дозвіл на виїзд без паспортів.

Крім особового посвідчення моєї дружини, яке було видане ще консульським агентом у Харкові від імені посла Швейцарії у Петербурзі та датовано 4.04.1918, у якому стояла примітка, що цей документ в ні якому разі не замінює паспорт, я мав на ім'я моєї дружини та наших трьох дочок лише свідоцтво національної дипломатичної місії Швейцарії у Санкт-Петербурзі від 28/13 березня 1913 року⁴⁵. Я сподівався, що я зможу пред'явити цей документ замість паспортів. Отже, я подався до відділу «Паспорти та візи» відділу у справах іноземців та натрапив на того ж самого чиновника, який місяць тому оформлював мене. Створювалось враження, що він не згадує про мене, і я намагався не нагадувати йому про те оформлення. З самого початку я знов розпитував його про формальності, які слід було виконати, щоб отримати для мене та моєї родини дозвіл на повернення на батьківщину, в Швейцарію, та дізнався, що для цього слід подати клопотання у письмовій формі. У клопотанні мені слід було надати дані щодо національності, вказати прізвище та ім'я, вік, професію. Таку ж саму інформацію слід було надати і про мою родину. Крім того, треба було вказати причину повернення. Щодо паспортів – жоден службовець не закинув ані слівця про них[.]

Я склав відповідне прохання. Причиною від'їзду я вказав хворобу та неспроможність утримувати тут родину. Коли я, як то було мені призначено, через 3-4 дні прийшов, щоб отримати відповідь, службовець віддав мені моє клопотання – знов з відмовою! Через півтора-два місяці я мав право подати нове клопотання. Отже, справи були погані. Мало чого може статися за цей час, крім того, чи покращиться перспектива у порівнянні з сьогоднішнім днем? – Навряд, щоб це сталося!

Дізнатись про причину відмови у службовця було неможливо. На всі питання він мав одну й ту ж саму відповідь: я не знаю, або – це не моя справа. На моє питання, чи знає він, де я можу дізнатись про причину, він відпровадив мене до статистично-юридичного відділу, який знаходився у тій самій будівлі. Щоб потрапити туди, мені треба було отримати на першому поверсі нову перепустку. Дорогою туди на сходах я знов зустрівся зі Ждан-П[ушкіним]. Він поцікавився, куди я так поспішаю, та що в мене [можуть бути] там за справи. Відмова, яку я отримав, його дуже здивувала. Він зауважив: «Я не розумію, чому саме Вам не дають дозвіл на виїзд. Я з'ясую цю справу». Та заховав моє клопотання у кишеню. – Через 2 або 3 дні, коли я прийшов, щоб дізнатись про результат, він сповістив мене: «Все влаштовано,

ви виїжджаєте». Він написав на клопотанні резолюцію, що мені та моїй родині дозволяється виїхати до Швейцарії, а саме, як мені того хотілось, через Одесу або Москву, самостійно або транспортом бюро німецьких військово- та цивільнополонених, або ж з відділенням швейцарського Червоного хреста, яке незабаром очікували у Харкові.

[III, с. 74–75].

Револуція позбавила мене моїх заощаджень, плоду 32-річної праці, а мою дружину – права отримувати значну пенсію. Оскільки я був радянським службовцем, я отримував, крім пайки, таку заробітну платню, на яку я щомісячно міг придбати 800 грамів чорного хліба. У злиднях ми були вимушені стати клієнтами барахолки. Після повернення з Криму моя дружина мусила майже кожного дня йти на ринок, щоб продати що-небудь та мати можливість придбати за виторг найнеобхідніші продукти харчування. Щоб оборонятися від наполегливих крамарок, їй треба було зібрати в кулак всю свою силу волі. Дорога до ринку забирала багато часу та дуже втомлювала через те, що йшла косогором. Це було, крім роботи у господарстві та догляду за Генею, для моєї дружини занадто. Наша старша донька не могла вже так допомагати, оскільки була на службі радянської держави. Щоб допомогти дружині, я одного разу супроводжував її до ринку та взяв з собою для продажу декілька дитячих книжок. Моя дружина сказала мені сісти на схилі. Там я порозкладавав книжки, сів та очікував покупців. Коли моя жружина, після того, як залагодила свої справи, повернулась до мене, вона знайшла мене задрімавшим. Мені вдалось продати всього-на-всього одну книжку та й ту не дуже добре. Моя дружина сказала, що я не маю хисту до цього, крім того, на її думку, я ледачий. Надалі я супроводжував її лише як носій.

Але потім ми вирішили користуватись послугами професійних посередників. Вони брали, як правило, за свою роботу 10 % від виторгу. Але не з усіма мали ми позитивний досвід. Серед них виявлялися також нечесні.

[III, с. 78–79].

Бальцери ухвалили рішення повертатися на батьківщину через Москву. Врешті-решт мав відбутися від'їзд з Харкова.

Перспективи завтрашнього від'їзду були для мене особисто не дуже сприятливими. У мене була температура вище 39°.

Наш ешелон складався з 4 товарних вагонів, повних бруду. Наші дружини мали спочатку їх ретельно вичистити. На вагонах не було підніжки. Треба було підтягувати один одного, що було під час подорожі дуже незручно. Особливо для жінок.

Вранці 26 [вересня 1921 р.] Петро завантажив на візок Вітвєра наш призначений для від'їзд[у] скарб та відвіз його до місця зборів німецького бюро соціальної роботи. Звідти тих, хто повертався на батьківщину, відвезли разом з багажем вантажівками на товарну станцію. Всього нас було 25 осіб у нашому вагоні, серед інших – родина Скартацціні [Skartazzini] з міста Бондо, чоловік, жінка, два хлопця та дочка. Те, що ми мали найбільше за кількістю та обсягом багажних місць, зовсім не сподобалося нашим попутникам. Щоб запобігти неприємним розбирайлівкам, ми тіснилися, як тільки ми могли. У той час, як інші намагались зайняти кожний дюйм на підлозі, щоб улягтися, ми сиділи навпочіпки на наших кошиках та мішках, які майже залишили відбитки на наших ребрах. Єдиною особою, хто і за холодну воду не взявся, щоб допомогти нам, був наш краєнин Скартацціні.

Наші вагони переганяли то туди, то сюди, з однієї колії на іншу. І так тривало, доки нас через деякий час не приєднали до пасажирського потягу та врешті-решт о 20 годині ми не поїхали з Харкова.

Навіть тут вже й дахи вагонів було зайнято людьми з їхніми пакунками та мішками. Їм не вдалося знайти для себе місце всередині. Там, де можна було ще обпертися, прилипали пасажирів. Було дуже багато, особливо під час їзди, спроб з проханнями, хитрощами та погрозами придбати дозвіл на вхід у наші 4 вагони. Люди не хотіли миритися з тим, що вони мають залишатися, коли у наших вагонах є ще достатньо місця для них. Але голова нашого ешелону, німецький військовополонений, мав суворий наказ, не брати нікого, кого не було вказано у списку. Дорогою перевіряли склад. Дуже часто ми чули на власні вуха боротьбу, яка відбувалась над нашими головами на дахах вагонів за вільну місцинку. Я ще й досі пригадую благальні крики матері не зіштовхувати її з даху заради її дитини. Це було тієї ночі, коли ми стояли на запасній колії[.]

Голова (старший) нашого ешелону, здавалось, не дуже добре знав звичаї країни або ж не хотів про них нічого знати. Він заборонив підмазувати (*автор має на увазі «давати хабара»*. — Прим. пер.), хоча й звертали його увагу на російську приказку «Не підмажеш – не поїдеш». Покарання за цю недбайливість не примусило на себе чекати. У Курську наші вагони відчепили та поставили вбік. Голова

спробував виправити свою помилку, але вже було занадто пізно. Нагода минула. Лише наступного дня ми поїхали далі. Наш ешелон причепили до товарного потяга. Тільки-но проїжджали ми декілька станцій, як нас знов відчіплювали та ставили без опалення на 12 та більше годин. І так було весь час аж до самої Москви.

Для того, щоб забезпечити себе провізією на час подорожі до Москви та на випадок вимушеної довгострокової затримки, ми везли з собою великий запас борошна, крупи, сала, копчених ковбас та солі, на яку у Москві був великий попит. На зупинках у години прийому їжі готували перед вагонами просто неба. Необхідні для цього дрова брали там, де їх можна було знайти. Це були паркани, планки, які було призначено для виготовлення бричок та які знаходились у наших вагонах, навіть залізничні шпали використовувались для цього.

Моя родина не мала такої можливості. Ми не отримували їжу від транспортної організації, а харчувались за свій кошт. Для цього ми взяли з собою газовий палиник. Про те, коли відходить потяг, нас ніколи не сповіщали. Короткий або довгий свисток, поштовх, і ось він поїхав.

Навіть якщо вагони досить довго стояли, на це не можна було покладатись. Тому нам дуже настійно рекомендували не виходити з вагонів або знаходитись безпосередньо поблизу. Два молодих хлопці, німці з нашого вагону, мали дуже поганий досвід. Під час однієї з зупинок вони подались до лісу шукати гриби та пропустили відправлення потягу. Незважаючи на цю невдачу, їм пощастило, оскільки вони наздогнали нас пішки під час більш тривалої зупинки. Їхали ми дуже нерівномірно, відправлялись та зупинялись так несподівано, що можна тільки дивуватись, як це могли витримувати зчеплення. Нас у вагоні кидало праворуч та ліворуч у повному розумінні цих слів. Стоси багажу починали хитатись та розсипались. Багаж летів у різні боки.

Усе це відбувалось наприкінці вересня, було досить холодно. Що більш ми віддалялись від півдня, то сильніше відчували ми холод. У нас не було пічки, а щоб у вагоні було свіже повітря та світло, з одного боку, ми мусили відчиняти розсувні двері, щонайменше протягом дня. З іншого боку, ми прив'язали двері, але через поштовхи під час руху вони постійно розчахувались. Щілини та дірки у стінах ми заткнули, щоб хоч так захистити себе від протягів.

4 жовтня ми прибули до Москви. Подорож від Харкова до Москви тривала повні вісім днів. Від німецького добродійного бюро прибули вантажівки, щоб забрати жінок, людей літнього віку та

хворих з нашого ешелону разом з їхнім багажем до німецького етапного табору. Чоловіки, які могли пересуватись самостійно, прямували пішки.

У Москві мешкали близькі родичі моєї дружини, і ми хотіли провести з ними останні дні нашого перебування у Росії. Про німецький етапний табір для нас не могло й ітися. Тому ми відокремились від ешелону.

Ми найняли дві вантажних підводи, завантажили на них наші речі, сіли зверху та поїхали до Введенського провулку⁴⁶. Наступного ранку я, перш за все, пішов відвідати свого товариша Цуппінгера [Zurringer] та дізнався, що його вже давно було заарештовано ЧК. Швейцарського комітету вже не існувало, а його приміщення було опечатано⁴⁷.

Для російських органів влади було недостатньо пред'явити виданий українською владою дозвіл на виїзд. У Москві я мав клопотатись ще про дозвіл російської влади. Для цього я надав до центрального евакуаційного пункту наші документи та отримав замість них окремо для мене, моєї дружини та обох молодших і для Гретхен виписки з документів, які мали бути для нас посвідченнями. [...]

Оскільки в Росії панувала в ті часи катастрофічна житлова криза, без дозволу столу прописки було суворо заборонено селитись будь-де, навіть на короткий час, навіть якщо йшлося про те, щоб переночувати там. Для того, щоб отримати оселю, слід було звертатись до квартального управління. Яку оселю воно надавало, та де була ця оселя – то була вже інша справа. Нас було п'ятеро, і вони могли нас поділити або ж взагалі відправити до транзитного табору евакопункту. Податись туди було для нас останньою справою після того, як Цуппінгер написав нам свого часу про обставини та умови, які панували там.

Йшлося лише про те, щоб виклопотати, щоб квартальне управління додатково надало ще одне приміщення нашим родичам та, таким чином, було санкціоновано наше свавільне заселення туди. Мій свояк, Артур, мав там знайомого, тому він супроводив нас туди. Наше клопотання було відхилено, але ми не здалися та запевнювали, що ми залишимося лише на декілька днів. Після коливань отримали ми врешті-решт наш жаданий ордер на розселення. На підставі цього ордера домовий комітет записав нас до домової книги та подав на розгляд разом з ордером та нашими документами до поліцейської ділянки для реєстрації.

Уповноважений повернувся, спіймавши облизня. Поліція не терпітиме нас на своїй ділянці. Я пішов туди, щоб з'ясувати справу. Начальник поліцейської ділянки заявив мені категорично, що він

не дозволяє нам шукати собі притулок на його ділянці. Вона і без того вже перенаселена, і він не збирається терпіти ще більшого приросту населення. На моє зауваження, він має терпіти нас лише короткий час, він відповів, що не мінятиме рішення незалежно ні від чого, оскільки наш від'їзд міг відклатися не з нашої волі або з будь-яких причин зовсім відмінитись. Він посилав нас до евакуаційного табору, який саме для того і призначено, щоб на перехідний час надавати притулок повертанцям.

Але я не задовільнявся такими відмовками та так наполегливо та переконливо умовляв його до тих пір, доки він урешті-решт не поступився та не сказав, що він готовий прийняти нас на строк щонайбільше 14 днів. По завершенні цього часу, пообіцяв він, він викине нас на вулицю, якщо ми будемо ще тут.

[III, с. 84–88].

Нарешті після тривалої біганини, яка висотувала багато сил та нервів, вдалось улаштувати від'їзд. Намагання зберегти по змозі більше майна та меблів були радше даремними. На початку листопада 1921 р. Бальцери залишили Росію.

У Щецині [Stettin] ми сповістили про прибуття до Швейцарії, і в Берліні на вокзалі нас зустрів один з представників швейцарської дипломатичної місії. Він привітав нас та прийняв, потурбувався про білети та багаж та був разом з нами аж до відправлення поїзда.

Наступного ранку, 25.11.1921, ми ступили у Базелі на швейцарську землю. З того часу, як ми поїхали з Харкова, минуло декілька тижнів (??) ⁴⁸. Уже протягом багатьох літ, внаслідок подій, які відбувались у Росії, я не мав жодної звістки від моїх близьких родичів у Швейцарії. Я не знав, хто з них ще залишився у живих. Я телеграфував з Базеля на адресу свого наймолодшого брата Йозефа, машиніста локомотива, яка мені була відома останньою. Телеграму було повернено через неможливість доставки, і я побоювався, що не зможу нікого знайти.

Після карантину, під час якого ми мали знаходитися на санітарній станції у Базелі, ми поїхали далі до Кура і так трапилось, що ми навіть і не здогадувались про те, що локомотив вів саме мій брат Йозеф.

Найкращі та найпрекрасніші роки нашого життя ми провели у старій Росії, яка стала для нас другою Батьківщиною. Проте з початком Першої світової війни наше життя там ускладнилося. Але ми не відчуваємо ніякої злоби до Росії та пронесемо через усе життя нашу любов та прихильність до неї.

¹ Біографічні дані наведено мною з передмови Жанет Мішель [Janett Michel] до надрукованого у щомісячному журналі кантону Граубюнден уривку подальших спогадів Петера Бальцера, див. *Balzer P. Eine Episode aus meinen Erlebnissen in Russland: 1914 unter Spionageverdacht in Peterburg im Gefängnis*/Hg. J. Michel//Bündner Monatsblatt. 1958. № 10–11. S. 297; до того ж зі спогадів Бюлера: *Bühler R. Bündner im russischen Reich 18. Jahrhundert bis 1. Weltkrieg*. Disentis; Mustér, 1991. S. 316. Цей передрук спогадів Бальцера з років 1917–1921 ґрунтується на машинописному рукописі, який складається з трьох частин (далі: *Balzer P. Erinnerungen I–III*). Доступ до цього оригіналу надано Архівом «Швейцарці в Росії» східноєвропейського відділення історичного семінару університету Цюрих (RSA). Наприкінці записів йдеться про «Першу світову війну» (III. S. 98). Це, ймовірно, є вказівкою на те, що спогади, принаймні у цій наявній версії, було записано лише під час або ж після Другої світової війни. Щодо існування рукописної версії див. листування з пані Г. Бальцер-Бальцер (RSA).

² Петер Бальцер був одружений з Оттілією Богданівною Бальцер-Шпис. Крім двох рано померлих дітей, у них було ще три доньки: Маргарета (Гретхен, 1900–1929), Євгенія (Геня, народилась у 1908 р.) та Маня (народилась у 1909 р.). Див. вступ Ж. Мішель до: *Balzer P. Episode*. S. 297; також листування з пані Г. Бальцер-Бальцер (RSA).

³ У 1917 р. у Харкові було засновано консульську агенцію, яка належала консульству у м. Київ. На цю посаду було призначено інженера з міста Базель Еміля Гретера. Див. *Balzer P. Erinnerungen I*. S. 7. Щодо тимчасово обмежених повноважень Гретера див. також: Політичний департамент Швейцарської конфедерації (EPD) до Швейцарської дипломатичної місії у Петрограді, 27.12.1917. Федеральний архів Швейцарії. E 2001 (E)-/13 (B 56).

⁴ Дуже повільно доходили нововведення лютневої революції 1917 р., крім Петрограда, до інших міст імперії. Але саме для України та її національної самосвідомості зміна влади мала дуже велике значення. Ліберальна національна політика, яку впроваджував Тимчасовий уряд у порівнянні з царським режимом, уможливила у березні 1917 р. створення Української Центральної Ради у Києві, яка 10 червня 1917 р. проголосила Україну автономною, а 12 січня 1918 р. (за старим стилем) незалежною державою. Спочатку ж, прагнучи емансипації у межах Російської імперії, Центральна Рада визнала Тимчасовий уряд у Петрограді. Див. *Kappeler A. Kleine Geschichte der Ukraine*. München, 1994. S. 167–171; *Mark R. A. Die Ukrainische Revolution 1917–1921. Ein Quellen- und Literaturbericht*/JGO. 1986. № 34. S. 404.

⁵ На всіх сторінках оригіналу правий край трохи обрізано. Відсутні через це букви наприкінці слів та розділові знаки, та також деякі пропуски, які ускладнюють читання, доповнено мною у квадратних дужках.

⁶ У оригіналі наявні різні скорочення. Найчастіше за все — скорочення «можл.» (можливий), хв. (хвилини), аб. (або), рб. (рубль), с. ч. (свого часу).

⁷ Докладніше про Пауля Бернгарда (1866–1919) див. *Rauber U. Schweizer Industrie in Russland*. Zürich, 1985.

⁸ Інженер-будівельник Роберт Майар (1872–1940), який серед іншого відбудував у 1911 р. будинок колегіуму університету Цюриху, працював зі своєю фірмою у 1912 р. у Росії та переїхав під час Світової війни до Харкова. Про нього та його

колегу — Віктора Чіфелі (під народження 1872) — Бальцер ще буде згадувати далі (с. 246). Див. *Rauber U. Schweizer Industrie in Russland. Zürich, 1985. S. 164–166.*

⁹ У оригіналі у формі «від рад депутатів».

¹⁰ Тут Петер Бальцер вказує на укладений між Швейцарією та Росією 14/26 грудня 1872 р. договір про торгівлю та надання прав громадянства за місцем проживання, який охороняв власність переселенців та у статті 5 встановлював, що громадяни будь-якої іншої держави звільнюються від військової реквізиції. Договір було скасовано урядом Керенського 11/24 жовтня 1917 р. та — після тривалого обмірковування та відповідного вселення невпевненості — не визнано також більшовиками. Пор. *Collmer P. Russische Fassung: Межгосударственные отношения Швейцарии и России: Исторический очерк//Швейцарцы в Петербурге/Сост. М. И. Люти, Э. Медер, Е. Тарханова. Санкт-Петербург, 2002. С. 21–31; також: Вступ до «Зібрання творів Фельдшера» ["Sammlung Feldscher"] у Федеральному архіві Швейцарії: BAR, E 2001 (E)-/13, S. 33 та подальші.*

¹¹ Враховуючи націоналізацію банків на більшовицькому просторі збігли директори банків — також згідно з Бальцером — об'єдналися у банківський комітет, у якому вони діяли разом та який прагнув поновлення відчужених грошових інститутів. На місцевому рівні у Харкові вже й раніше було утворено «Бюро банків», до складу якого входив також Петер Бальцер як делегат Російсько-Азіатського банку. Див. *Balzer P. Erinnerungen I. S. 12.*

¹² У оригіналі це «голова».

¹³ У 1860 р. було засновано Російський державний банк. У зв'язку з Жовтневою революцією його захопили та проголосили власністю нової радянської держави. *Crisp O. Russia//Patterns of European Industrialization: The Nineteenth Century/Ed. by R. Sylla and G. Toniolo. New York. P. 196; The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History. Vol. 3. Pp. 63–67.*

¹⁴ Див. *Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. К., 1967. С. 101; Kappeler A. Kleine Geschichte der Ukraine. München, 1994. S. 171 та подальші.*

¹⁵ В оригіналі кінцеві та сусідні розділові знаки іноді невірно розташовані — як, наприклад, тут («!).

¹⁶ Нерозбірливо написано, оскільки це місце було переписане.

¹⁷ Ймовірно, йдеться про «влади».

¹⁸ У грудні 1918 р., після відходу німецьких військ, неависний уряд гетьмана було скинуто Директорією. Але вже у листопаді більшовики встановили знов український радянський уряд та почали окупувати східну Україну вдаре. 3 січня 1919 р. Червона армія вигнала представників Директорії з Харкова. Див. *Magosci P. R. History of Ukraine. Toronto, 1996. Pp. 492–499, Kappeler A. Kleine Geschichte der Ukraine. München, 1994. S. 172–174.*

¹⁹ Політичний департамент Швейцарської конфедерації (EPD) у м. Берн займався питаннями зовнішньої політики Швейцарії.

²⁰ Напевне, під другою названою особою на увазі мається Адольф Бернгард (1873–1964), директор прядильної фабрики у Харкові. *Rauber U. Schweizer Industrie in Russland. Zürich, 1985. S. 70.*

²¹ Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет видав 14/27 грудня 1917 р. декрет для територій, де панували більшовики, про націоналізацію банків та

проголосив банкову справу монополією держави. Усі приватні банки було об'єднано в один державний, який перетворили на «Народний банк РСФСР». На початку 1918 р. відбулась повна конфіскація акційного капіталу колишніх приватних банків. За цим прикладом більшовики діяли в окупованих областях України, які внаслідок мінливих окупацій під час громадянської війни зазнали різних фаз націоналізації та реприватизації. Див. «Декрет про націоналізацію банків» від 14/27 грудня 1917 р., у: *Die ersten Dekrete der Sowjetmacht. Eine Auswahl von Erlassen und Beschlüssen*: 26. Oktober 1917 bis 10. Juli 1918. Dietz, 1987. S. 97 та подальші; *Экономическая энциклопедия*, том I, с. 129; *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*. Vol. 3. P. 67.

²² Добровольчою армією у вузькому розумінні називалась частина південноросійських військ Антона Івановича Денікіна (1872–1947), яка з травня 1919 р. йшла під проводом генерал-майора Володимира Семеновича Май-Маєвського (1867–1920). У листопаді 1919 р. Май-Маєвського заступив генерал Петро Миколайович Врангель (1878–1928), який у 1920 р. став наступником Денікіна на посаді головнокомандуючого південноросійськими збройними силами. Див. *Слащов-Крымский Я. А. Белый Крым. Мемуары и документы*. М., 1990 [1920]. С. 250; *Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных сил Юга России: (Материалы к истории белого движения)*/Н. Рутыч. — М.; [Париж], 1997. С. 68–73, 82–85, 143; БСЭ. Вид. 3. Т. 15. Кол. 646 та подальші.

²³ У лютому 1919 р. в більшовицькій таємній поліції було створено систему особливих відділів, завданням яких було пильнувати за дисципліною радянських збройних сил на фронтах громадянської війни та за безпекою в окупованих областях. Комісари цих особливих відділів прикомандировувались до різних підрозділів військ. Див. *Leggett G. The Cheka: Lenin's Political Police*. NY, 1986. Pp. 205–208.

²⁴ Навесні 1919 р. більшість іноземних консулів поїхало з Харкова. Представником інтересів іноземців, які залишилися, був, згідно з Бальцером, «Центральний комітет іноземців», який хоч і не було визнано радянським урядом, але він працював як інформаційний центр. Петер Бальцер та Пауль Бернгард були в ньому представниками швейцарської колонії. *Balzer P. Erinnerungen I. S.* 68.

²⁵ Уточнення «за більшовицьким часом» вказує, скоріш за все, на припасування російського часочислення до міжнародного стандарту, про що було ухвалено рішення Декретом Ради народних комісарів від 8 лютого 1919 р. для РСФСР, та що спричинило у завойованих більшовиками областях України паралельне існування різних систем часочислення. Декрет встановлював часові зони за меридіаном по Гринвічу. Див. «Декрет СНК о введении счета времени в РСФСР по международной системе часовых поясов», 8.02.1919. Декреты советской власти. М., 1968. Т. 4. № 171.

²⁶ Крім цього, наприкінці 1917 р. за наказом Політичного департаменту Швейцарської конфедерації (EPD) було відкрито також у Ростові-на-Дону швейцарську консульську агенцію. Див. *Політичний департамент Швейцарської конфедерації (EPD) до Швейцарської дипломатичної місії у Петрограді, 27.12.1917*. Федеральний архів Швейцарії, Е 2001 (Е) -/13 (В 56).

²⁷ Ймовірно, йдеться про Д. І. Нікіфорова, якого Денікін у своїх мемуарах називає членом заснованої у жовтні 1918 р. Особливих зборів (рос. Особое собрание), яка являла собою білу Раду Міністрів та координувала адміністративний облік та проникнення в окуповані області південної Росії. Див. *Деникин А. Очерки русской смуты*.

М., 1990. Т. 4. С. 206 та подальші, примітка 1; *Kenez P. Civil War in South Russia, 1919–1920: The Defeat of the Whites*. Berkeley; Los Angeles; London, 1977. Pp. 55–58.

²⁸ Вся родина Бальцерів страждала останнім часом на різні хвороби.

²⁹ За російським стилем — тобто за юліанським календарем. У областях, де було встановлено владу більшовиків, вже у лютому 1918 р. було скасовано цей календар. Йому на зміну було введено діючий у західних країнах григоріанський календар.

³⁰ 11–12 грудня 1919 р. Червона армія завоювала Харків, який знов було проголошено столицею Української Радянської республіки. Див. також *Історія міст і сіл української РСР*. Харківська область. С. 104.

³¹ Особливий продовольчий губернський комітет (рос. Опродкомгуб).

³² Див. також *Kenez P. Civil War...* Pp. 300–308.

³³ Написано нерозбірливо.

³⁴ Написано нерозбірливо, оскільки це місце коригували.

³⁵ Йдеться про народний комісаріат зовнішніх справ Радянської України.

³⁶ Узяття заручників належало до одного з виправданих інструментів двосторонніх відносин між Федеральною радою уряду швейцарської Конфедерації та радянським урядом. Після депортації бернської радянської місії у листопаді 1918 р. більшовики перешкождали швейцарській дипломатичній місії у Петрограді у поверненні додому, щоб примусити Швейцарію знов випустити радянську делегацію до Берну. У відповідь на це швейцарська Федеральна рада відмовила дружинам важливих радянських діячів у видачі дозволу на виїзд зі Швейцарії, доки дипломатична місія не отримала можливості у 1919 р. поїхати з Петрограду. Швейцарія офіційно визнала радянський уряд лише у 1946 р. Див. також: *Протокол засідання Федеральної ради Швейцарії від 1.02.1919*. Швейцарський федеральний архів (ШФА). Е 21/10451; *Протокол засідання Федеральної ради Швейцарії від 21.02.1919*. ШФА. Е 2001 (Е)-/13 (В33); лист Політичного департаменту Швейцарської конфедерації (EPD) до Швейцарського міністерства юстиції й поліції (EJDP) від 28.03.1919. ШФА, Е 21/10452.

³⁷ Націоналізацію майна іноземців на територіях, які були у владі радянського уряду, впроваджували не відразу, як то відбувалось з майном місцевого населення. Так, віце-консул Фрідріх Зутер [Friedrich Suter] розповідає, що у вересні 1918 р. заступник народного комісара з іноземних справ, А. М. Карахан розмовляв з ним щодо питання відшкодування для іноземців. Див. *Зутер Ф.* Лист до Політичного департаменту Швейцарської конфедерації (EPD) від 15.09.1918. ШФА. Е 2300 Moskau 1. А прем'єр-міністр Швейцарії у Петрограді, Альберт Юнод [Albert Junod], на початку 1919 р. все ще висловлював побоювання, що незабаром до швейцарців буде таке ж саме ставлення, як і до російської буржуазії. Див. *Юнод А.* Лист до Політичного департаменту Швейцарської конфедерації (EPD) від 23.01.1919. ШФА. Е 20001 (В) 1/23 (В 21/133 Petr. 2/1).

³⁸ Написання імені варіює; іноді в тексті зустрічаємо «Chdan-Puschkin», іноді «Shdan-Pusckin». Бальцер називає його радником Раковського, голови Ради народних комісарів радянської України. *Balzer P. Erinnerungen III*. S. 16.

³⁹ У липні 1920 р. Петера Бальцера було допитано у ЧК та зобов'язано не виїжджати з Харкова до отримання чергових вказівок. *Balzer P. Erinnerungen II*. S. 61–64.

⁴⁰ Отілія Бальцер знайшла роботу в одному з санаторіїв у Ялті. Див. також: *Balzer P. Erinnerungen III*. S. 21 та наступні, S. 46.

⁴¹ Християн Георгійович Раковський (1873–1941) був соратником Троцького, з 1919 по 1923 рр. — голова Ради народних комісарів радянської України та водночас нарком зовнішніх справ УСРР. Під час Московських процесів його було звинувачено у шпionoажі та засуджено. Помер у виправному таборі. Див. також: *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*. Vol. 52. Pp. 52–54. Детальніша біографія — див. *Conte F. Christian Rakovski, 1873–1941: A Political Biography*. Boulder, New York, 1989.

⁴² Найчастіше пасажі прямої мови наведено у оригіналі з відступом.

⁴³ Уже раніше Петер Бальцер роздобув собі дозвіл перевезти свою родину у військовому санітарному ешелоні, яким керував певний доктор Фрейдин [Freydin], до Харкова. Див. також *Balzer P. Erinnerungen* I. S. 25 та наступні.

⁴⁴ Згідно з Бальцером, Сологуб був «директором канцелярії», ймовірно, що це була канцелярія при Раді народних комісарів радянської України. Див. також *Balzer P. Erinnerungen* I. S. 29.

⁴⁵ Автор мав на увазі: «з 28 лютого/13 березня 1913 р.»

⁴⁶ Назва російською.

⁴⁷ Разом зі швейцарською дипломатичною місією у 1919 р. з Москви поїхав також діючий віце-консул Фрідріх Зутер [Friedrich Suter]. Перед своїм від'їздом він організував Швейцарський комітет, який мав приймати до себе земляків, які потребували захисту. Згідно з протоколом засідання Федеральної ради Швейцарії від 1 серпня 1924 р. цей Московський комітет швейцарців у Росії було розпущено у листопаді 1921 р. радянською владою, умовляння та архіви конфісковано. Але свідчення Бальцера наводять на думку, що цю організацію було закрито ще раніше. Див. також *Протокол засідання Федеральної ради Швейцарії від 1.08.1924, ШФА, Е 200 (Е) -/ 13 (В 76)*.

⁴⁸ Ймовірно, автор мав на увазі «(!)».

Переклад з німецької Олени Бутенко

Peter BALZER

Memoirs of a Troubled Past, 1917–1921

Peter Balzer (1868–1950), a professional bank official, who was born in Chur, Switzerland, emigrated to the Russian Empire in 1889. He lived in Siberia, in Vilna, Saint-Petersburg, Moscow, and finally in Kharkiv, working as a trustee of the local branch of the Russian-Asian Bank. Balzer's memoirs describe the course of the revolutionary changes and Civil War and gradual establishment of Soviet power on the provincial level. Special attention is paid to the situation of the banks, their nationalization and following this, their reprivatization, as well as to the organization and solidarity of the Kharkiv colony of the Swiss.